

Jegyzetek egy színházi riportkönyvről

Fontos könyv jelent meg a színházról*. Fontos először azért, mert van; hosszú idő óta az első. Kántor Lajos könyvének bevezetőjében jelzi is, milyen jelentősebb történeti munkák jelentek meg ezidáig hazai magyar színjátszásunkról (főként Jancsó Elemér és Jordáky Lajos kutatásainak eredményeként). A lajstromot lehetne ugyan bővíteni, de ettől nem lenne sokkal biztatóbb a kép. Tény, hogy e tárgykörben nagyon csekély — a hagyományokhoz, az elvégzendő feladatokhoz képest — a rendelkezésre álló irodalom. Tény, hogy kellenének az írókutatók, s a kiadóknak jobban érezniük kellene felelősségüket: a színház még a filmtechnika korában is a legillékonyabb művészet.

Tulajdonképpen a romániai magyar színháztörténeti irodalom hiátusaival, az el nem végzett előmunkálatokkal magyarázható Kántor Lajos könyvének egy-némely hibája is; s főként: színháztörténeti megalapozatlansága. Tíz esztendő hazai magyar színjátszását vizsgálja a szerző — a hatvanas évek elejétől a hetvenes évek elejéig —, szerves összefüggésben, mintegy modellre föltekintve, az ebben az időszakban európai jelentőségűvé nőtt, főként Beligan, Ciulei, Giurcescu munkásságához, tehát a fővároshoz kapcsolódó román színjátszással; s kiegészíti példatárát külföldről látott előadásokról szóló élménybeszámolóival, külföldről érkezett szakmai információkkal, jelezni kívánván a honi helyzet összefüggését az egyetemessel. Amikor a stratfordi színház nézőterén ül, szinte benne feszeng olykor-olykor a következő kérdés: milyenek vagyunk mi ezekhez képest?... Szóval, mint jeleztük, a színháztörténeti megalapozatlanság a főhibája a könyvnek. A tárgyalt tíz esztendő színjátszása Kántor könyvében — nyilvánvaló ellentétben a valósággal — csak igen vékony szálakkal, többnyire alkalmi utalásokkal kapcsolódik az előzményekhez. Még az okvetlenül a tárgyalt időszak előzményeihez tartozó színházi események-mozgások-jelenségek is jórészt tisztázatlanok, olykor zavartkeltően azok. Kivétel talán egyetlen együttesünk hőskora, a szatmári fészekrakás, melyről részletesebb információkkal s publicisztikailag ihletetten szól a szerző. De csak véletlenszerűen utal a marosvásárhelyi színházra. És nem sejtí meg például, hogy annak a — reméljük ismétlődő — felvillanásnak, ami Váradon következett be a hetvenes évek elején, az elsősorban Szabó József rendezői egyénisége által fémjelzett színjátszásnak milyen sok köze van, a szellemi atyafiságot illetően, Tompa Miklós egykori vásárhelyi iskolájához. Tompa Miklósnak az ötvenes években kultivált népszínházi törekvéseitől pedig egyenesebb út vezet a *Sánta angyalok utcájának* kolozsvári, a *Tragédia* (majd az *Anyám könnyű álmot ígér* későbbi) nagyváradi előadásáig, mint a stratfordi Shakespeare-iskolától. Ezért érezzük bántónak, hogy az átlag-olvasó, aki Kántor Lajos könyvéből tájékozódik színházi embereink munkásságáról (még akkor is, ha a könyvnek nem az ilyen irányú „tájékoztatás” a célja), Tompa Miklóst csupán a *Bánk bán* félresikerült kolozsvári rendezésének bírálataiból ismerheti meg. A szerző maga is érzi, hogy nem elég tisztán látott előzmények után indul el a hatvanas évek elején, és ez akadályozza abban, hogy elméletileg megalapozottan határozza meg legújabbkori színjátszásunk mozgásirányait. A rendezőelvről szóló bevezető fejezetben lényegében nem színháztörténeti szakaszolási elvekre vagy színházművészeti tendenciákban számoló osztályozási szempontokra hívja fel a figyelmet; bevallottan az irodalom felől jön, s az irodalom felől rendez. És ezért, érthetően, mentegőzik némiképp.

Miként határozható meg tehát Kántor Lajos irodalomcentrikus fejezetekre tagolódó könyve, ha a színháztörténeti megalapozottság híján nem kategorizálható színháztörténeti tanulmányok logikus rendszerben összefüggő, egységes gyűjteményként? Legszívesebben, miként azt már jegyzeteink címében is jeleztük, *szín-*

* Kántor Lajos: A megtalált színház. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár-Napoca, 1976.

házi riportkötetnek minősítenénk *A megtalált színházat*. Föllelhetők benne a színháztörténetírás és a felmérések, statisztikák konklúzióra is támaszkodó szociológia elemei, tartalmaz színvonalas bírálatokat előadásokról (együttésekről, évadokról), kisportrékat színházi emberekről, legjobb lapjain az esszéíró is megcsillogtatja tollát, egyes részek a vizsgált tárgyat alaposan ismerő irodalomtörténészről vallanak (például a Madách-irodalom messzeágazó kérdéseit elmélyülten ismerő irodalomtörténészről), más részek az élő irodalom értő kritikusról (lásd a „kegyetlen színház” hívének minősített D. R. Popescu drámáinak elemzését) — de egészében, összhatásában mégiscsak egy terjedelmesebb riportázs benyomását kelti a könyv. S ha ekként vizsgáljuk, meg is állapíthatjuk azonnal: érdekes, tartalmas, színházi riportázs a Kántor Lajos könyve. A szerző jószemű riporterként figyel fel problémákra, jelenségekre, melyek a tárgyalt évtizedben reális problémák, jelenségek voltak. Körük igen széles: kezdve a díszletezés külföldi példákra tekintő, ürhatnám-modernizáló, de lényegében nevetségesen vidéki „kísérleti” megoldásaitól, a totális színház igényeinek megfelelő, sokoldalú színész-képzésének problémájától, vagyis a szakmai, belső műhelykérdésektől a fiókogik, melyekben irodalmi titkárok drámákat fektetnek el, a lagymatag színházvezetésig és egész évadokat agyoncsapó rossz műsorszerkesztésig minden színházi ügyben van Kántor Lajosnak vitatnivalója. Elsősorban ezért fontos könyv *A megtalált színház*. Sok esetben, amikor hiányzik belőle a felismert problémák-jelenségek tudományosabb, elméleti magyarázása, alátámasztása, az elmélyülés az érintett kérdés körében — kárpótól az újságírói, riporteri indulat, s fűzzük hozzá: nemes indulat. Rokonszenves tulajdonsága a könyvnek, hogy szerzője tud őszintén, kitörő lelkesedéssel örvideni, ha jó dolgot lát a színházban; távol áll tőle, sőt ellenszenves számára a sznob fanyalgás, mely színházi közírásunkat meg-megkísérti; az a steril látszatigényesség, amely csupán kihűlt szívet leplez. Jószemű, a színház társadalmi céljait tudatosan érvényesíteni kívánó színházi riporterre vallanak azok a szövegrészek, melyekben hol maliciózan, hol elszomorodó sajnálkozással emel panaszt, zörtölődik színházművészetünk gyengéi, színházi életünk bajai láttán. Elmélkedik a „rendezői” és a nem rendezőközpontú színházról, s újra meg újra visszatér oda, ahonnan kiindult: az irodalomhoz. Számára tulajdonképpen a „megtalált színház” azt a pillanatot jelenti, amelyikben a rólunk, mai napunkról s holnapunk ügyében szóló komoly, őszinte, realista irodalmat fedezi fel a színház, amikor ennek szolgálatába szegődik a rendező, az együttes. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, Kocsis István színpadi szerzővé érésében közel annyi szerepe van (természetesen magán Kocsis Istvánon kívül) Kántor irodalom- és színházkritikusi szövegeinek-támogatásának, mint a Kocsis házi szerzőjének tekintő szatmári együttesnek.

A „megtalált színház” tehát, a könyv felfogásában, elsősorban nem a sokszor elátkozott középser ellen van, hanem olyasvalamiért, ami a világot jelentő deszkákön kívül, a közönség tudatában válik teremő erővé. Kántor Lajos hisz a színház társadalomalakító szerepében, s megszállottan hadakozik annak az igazságnak az érvényesítéséért, mely amikor már mindenki felismerte, lapos közhely is egyben: a színháznak addig van értelme, míg az emberek elmében-lélekben gazdagabban jöhetnek el előadásairól. Tíz év színházi életének eseményei között végighaladva (felületességeit tekintve azt mondhatnánk: végigszaladva) sosem mulasztja el kesztyűt dobni az „eszménytelenség”-nek. Ennek, az eszménytelen színháznak az ellentéte s ellensége is egyúttal (hadd értelmezzük a kötet címét is) a „megtalált színház”, az, amely országot és nemzetiségi kultúrát, közösségi tudatot gyarapít-erősít.

Dehát ezen a megtalált színházon belül melyik az az előadásmodell, amely leginkább Kántor Lajos ízlése, tetszése szerint való? A szerző, egész könyvének tanúsága szerint, színházi embereink közül Harag György és Szabó József rendezéseiert lelkesedik leginkább, az egyik expresszionista, a közönséget sokkoló, a másik költői, kompozíciós finomságaival kitűnő színházaért; főként pedig azért a munkájukért, melyet mindketten hazai drámairodalmunk szolgálatába állítottak. A „megtalált színház”-ra a legtöbb és leghitelesebb argumentumot a Harag György színházáról írt részekben tárja fel: a művészetpolitikai úgyszeretet ezekben a legintenzívebb, a Nagy István-darab színpadi újjáértékeléséért, s főként a rendezőnek a Sütő Andrással kötött, reméljük, hosszú tartamú szövetségéért, A SZÍNHÁZ szolgálatában. A könyv értékrendjének csúcsa a Sütő—Harag-jelenség különös kiemelése, valóban vitathatatlan; Harag György eléggé nem méltatható jelentőségű találkozása Sütő Andrásnak drámairodalmunk új korszakát nyitó új műveivel — külön fejezetét alkotják majd annak a tudományos apparátussal összeállított színháztörténeti munkának is, amelynek el kell készülnie, s amelyhez a Kántor Lajos kötete is hasznos forrásanyagul szolgál majd.

Bármennyire is optimizmust keltőek Kántor példái a megtalált színházra, az olvasóban önkéntelenül fölvetődik a kérdés: vajon nemcsak szerzők, rendezők s kiemelkedő jelentőségű előadások találtattak meg? Egész színházi életünk viszonylatában megtaláltatott a színház? Ezt a kérdést, mondhatjuk Kántor helyett, az élet, a gyakorlat válaszolja meg. Azok után a lapok után, melyekkel Kántor kötete zárul, született még színház történeti jelentőségű teljesítmény (a *Csillag a máglyán* előadása például Kolozsvár-Napocán, Illyés Gyula *Dupla vagy semmi*-je Sepsiszentgyörgyön, az *Anyám könnyű álmat igér* alapján készült színmű és D. R. Popescu művének, a *Szomorú angyalok történetének* váradi előadása; írjuk ide az optimista stb.-t is); egyenes folytatásai a Kántor Lajos könyvében is megtalált színháznak, és igazolják a szó brooki értelmében vett „élő színház”-nak az örök befejezetlenségét, azt, hogy a keresett, ostromolt, mához-máról szóló, közönséget mozgósító eszményi színház csupán mozgásában, örök újramegtaláltatásában lehet azonos önmagával.

A könyv hibáinak és erényeinek számbavétele során szólni kell *stílusáról*. Mint már jeleztük, egyes lapjain az esszéíró szólal meg. (Olvassuk a Kós Károly-estről írt, *Fejedelmek tűnőn* című kisesszét, mely ünnepien választékos stílusához ráadásként Király László versét is megidézi, hogy még ékeesebben hasson az olvasóra: „Önzetlen... nagy... emberek ők... s jutalmuk... csak... ki-nem-lobbanó... tekintet... Fejedelmek... tűnőn... függesszük... szemünk... ő arcukra... Szavukban... múltunk... Múltunkban... jövőnkre... biztatás.”) A könyv írásaira jellemző publicisztikai hév és sietség azonban gyakran a stílus pongyolaságait eredményezi; a szerző olykor nem ügyel a pontos fogalmazásra, terminológiára; s olyan esetekben is előfordul ez, amikor pedig nyilvánvalónak tűnik meglátásának-értéktételeének helyessége; máskor pedig sommás általánosításokban fejez ki valamit, amit árnyalt körülírással kellene megjelenítenie, részre bontva elemeznie. Az még hagyján — az „egyszerű”, „leegyszerűsített” szavakat nem észlelve külön is az egészséges nyelvérzék —, hogy az olvasó azt kezdi számolni, hányszor írja le a szerző a „szimpla” szót (kezdvé a 11. lapon, ahol az irodalmi titkárság mint „szimpla adminisztratív szerv” jelenik meg). A bemutatók után azon melegében írt bírálatokban még megengedhetők az ilyen mondatok, de kötetben már többnyire értelmüket veszítik: „X az előadásban helytlen volt”; „Y beilleszkedett a rendező koncepciójába” (hej, „koncepció”!); „Z mélyesen tisztelt a mű szellemét”. A 15. lapon azt olvassuk, hogy Szabó József erősen „lirizált eszközöket vet be”; de csak az tudja, hogy ez mit jelent, aki látta az előadást. Olykor annyi mindent halmoz, annyi mindenre utal, annyi mindent ítél meg egyetlen agyonzufolt körmondatban, hogy az egészből semmi bizonyosat (a tárgyalt jelenségről semmi specifikusat) meg nem tudunk. Mutatóban, például, a 20. lapról, az angolok *Lear király*-előadásának leírásából hadd idézzünk egy keresztrejtvényt: „Nem arról van szó, hogy mindegyikük rendkívüli tehetség (voltak kissé elmosódó alakítások is), vagy hogy mindent tökéletesen csináltak (az előadás második, szünet utáni része mintha kevésbé feszes, kevesebb fantáziával megépített lett volna) — de a részleteket alá tudták rendelni az egész előadás művészi koncepciójának, a kifejezőeszközöket a rendezői (és meggyőződésem szerint egyúttal szerzői!) mondanivalónak: avantgarde eszközökkel új harmóniát teremtettek.” Mindez túl nehéz az olvasónak, a műveltebbnek is.

Az tehát a kérdés (s ezzel nemcsak Kántornak, egész színházi közírásurunknak szembe kell néznie): miként, mennyire avatott társművészként, mennyire szemléletesen, érzékletesen, ihletetten jelentünk meg a szó eszközével-erejével valamely előadást (rendezést, színészi teljesítményt)? A színházi előadás nem marad meg, mint a festő képe vagy a színházi író könyve. Jogos tehát színházi embereink szűnni nem akaró újrakérdése: hol vannak azok a ragyogó esszék, melyek teljességében, egész összetettségében művészi erővel láttatják (s teszik hosszú életűvé) az előadásokat, amelyeknek szerzői szépírói mondat-gyöngysorokban újragondolják, végiggondolják, új vízióvá varázsolják a színpadi alkotást, és így mernek ítélkezni felette?

Fontos könyv, írtuk *A megtalált színházról*; fontos nemcsak úttöréséért, de problémafölvetéséért, színházpolitikai állásfoglalásaiért is, elfogadható vagy vitatható elemzéseért és értéktételeért is, hibáival együtt. Amikor egészében riportásznak neveztük, nem kisebbíteni akartuk érdemét, hanem természetesen műfaját kívántuk meghatározni, jelezni minőségi határait is. Egyszer talán a színház történetírás szándékával föl nem hagyó Kántor Lajos is dokumentumértékű forrásanyagként haszonnal forgatja majd saját munkáját.

Bölöni Sándor

„A közjó szolgálatában”

Mint minden valóban jelentős mű, Spielmann József könyve* is túlmutat önmagán: számadásra ösztönöz, önvizsgálatra készítet, a „magunk revíziójának” szükségességét ébreszti fel bennünk. A több mint két évtizedes kutatómunka eredményeit összegező műben az első látásra az adatok roppant gazdagsága és bősége ragadja meg a figyelmet: a tudós szerző otthonosan mozog a gazdaság, a politika, a történelem, az irodalom, a szellemi élet érintett területein, jelentős új adatokkal gazdagítva az eddigi eredményeket. Az olvasót — e bőség láttán — az a veszély fenyegeti, hogy megreked az adatoknál, elidőzik a részleteknél, megrendül a mostoha körülmények között is a jövőt kémlelő tudósok bátorságán, áldozatvállalásán, s közben szem elől téveszti a lényegét: elsősorban nem a múlt feltámasztása, a természettudomány és orvostudomány elfelejtett vagy nem eléggé ismert, méltatott hőseinek felidézése a főcél itt. A tudós orvosprofesszor nem azért tekint hátra, hogy feltámassza a múltat, hanem mert tudja: a mából visszatekintve fedik fel igazi arcukat a századok, s az avatott szem előtt felvillantják a *ma feladatait*. Más szóval: úgy idézi meg a múltat, úgy fed fel eddig nem ismert adatokat, hogy a *tovább lépés*, az újrakezdés parancsoló szükségességgel vetődik fel az olvasóban, a humán és természettudományos műveltséggel rendelkező olvasóban egyaránt.

A műnek éppen ez az átfogó jellege: az „egész látóhatárt” befogó igénye ragad meg elsősorban. Ennek oka az, hogy a témakör rendkívül szerteágazó: a nevelés, az irodalom, az egészségügy, orvostörténet, az enciklopédikus gondolat térhódítása stb. egyaránt az elemzések és vizsgálódások zónájába kerül. Ez a tematikai tarkaság, az egyes területek egymásba csapása, átfedése mind egy központi rendezőelvnek a kidomborítását szolgálja: hogyan tört magának utat a legkülönbözőbb területeken, elengedő ideológiai és filozófiai koncepciók uralma közepette, az emberi észre alapozó tudományos gondolkodás. Heroikus küzdelmet mutat be a szerző: az ember harcát a világ humanizálásáért, a tudománynak az ember szolgálatába állításaért, azaz a világnak „nekünk való világgá” történő átalakításáért. S ez már a mának szóló üzenetet is tartalmazza.

Ez a hatalmas, széles tartományokat egybefogó áttekintés tehát nem önmagáért van: eszköz egy rendkívül aktuális mondanivaló feltevésére: itt az ideje, hogy felszámoljuk szemléletbeli egyoldalúságunkat, szerezzünk új fogantatású enciklopédikus műveltséget, hogy a ma minőségileg új körülményei között meg tudjunk állni. Nem csak ismernünk kell, de meg is kell *értenünk* a kort, melyben élünk, hogy valóban kortársaiá váljunk önmagunknak. Végső fokon tehát a szerző arra a kérdésre is választ keres e művelődéstörténeti tanulmányokban: korszerű-e a műveltségünk, gondolkodásunk? Válaszolni tudunk-e a kor megkívánta szinten az élet minden lényeges problémájára? A mű valójában polemikus fogantatású, mert abból indul ki, hogy ma már lemaradás, egyoldalúság, ha valaki csak humán vagy csak természettudományos műveltséggel rendelkezik. Sem az egyik, sem a másik elszigetelten nem elégséges a kor megértésére: új fogantatású, enciklopédikus műveltségre van szükség, mert hiszen mindkét fajta kultúra *egységes forrásból* ered és táplálkozik, s ennek a forrásnak a megpillantása és százados útjának nyomon követése a fő feladat.

Világos tehát, hogy Spielmann József könyve szervesen kapcsolódik a *Korunk* hasábjain pár évvel ezelőtt folyt vitához: *irodalomcentrikus* legyen-e művelődésünk? A hozzászólók többsége már akkor rámutatott az *egyoldalú* álláspontok veszélyeire: a valóság bonyolultabb, mint amit a humán vagy természettudományos műveltség külön-külön nyújthat róla. A humán és természettudományos műveltség elszakadása tájékozatlanságot eredményez, ami pedig bizonyos esetekben veszélyes, de legalábbis téves utakra vezethet. A korszerű *szocialista nemzetiségi tudat* kialakításában nem egyik *vagy* másik fajta műveltségre van szükségünk, hanem annak a magaslatnak az elérésére, ahonnan „az egész látóhatár” áttekinthető, ahonnan megpillantható a korszerű humán és természettudományos műveltség *közös eredete*, kölcsönös összefüggése, kölcsönhatása, valójában tehát: *egysége*. Ennek az egységnek az érzékelése, felismerése, s nem a részlet-eredmények ismerete (ami egyébként is lehetetlen) — döntő tudatunk kialakításában. A kétféle műveltségforma *egysége teljes képet* ad a világ mozgásáról, mert a fejlődés belső törvényére villant rá, amely a humán és természettudományok útját egyaránt megha-

* Spielmann József: A közjó szolgálatában. Művelődéstörténeti tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1976.

tározta. Csak így érhetjük el, hogy a sokrétű, bonyolult valóság mozgásáról megközelítően hiteles, a XX. század követelményeinek megfelelő, sokoldalú műveltséget szerezhessünk. Ez az „új fogantatású enciklopédizmus” nem az egyes tudományágak megtanulását, a régi értelemben vett polihisztorságot jelenti, hanem minden tudományág kialakulását, fejlődését megmagyarázó törvényszerűségek felismerését, a jelenségek összefüggésében való szemléletet.

A szellemi mozgás e teljes magyarázatának igénye vonul tehát végig a könyvön, s kapcsolja, ötvözi egységes, összefüggő egészé az egymástól eltérő részletkutatások anyagát. Ezt a teljességgel modern igényt természetesen csak korszerű, tudományos világnézet birtokában valósíthatja meg a szerző. Ebben van a könyv aktualitása is: csak most, fáradságos részlettanulmányainak birtokában juthatott el a kutató oda, hogy vállalkozzék az összefüggések kitapintására, a részletjelenségekben megmutatkozó törvényszerűség megragadására. Ez a perspektíva teszi a könyv látszólag heterogén részleteit összefüggő egészé.

Az összefüggésekben való gondolkozás következménye, hogy a szerző a hazai szellemi élet jelenségeit nem elszigetelten szemléli, hanem az európai fejlődésbe ágyazva. A könyv felépítése logikus, mert a szerző rábízta magát a fejlődés objektív logikájára, s ezt érzékelteti a jelenségek tárgyalásában. Természetes hát, hogy az európai felemelkedés első nagy korszakához, a reneszánszhoz nyúl vissza, amikor a polgárság anyagi szükségletei először vetették fel új tudományok létrejöttének szükségességét. Ezek az új, a természet jelenségeit kutató tudományok azonban már nem a hitre, hanem az észre alapoztak. Ekkor jelentkeznek nyugaton és keleten egyaránt az enciklopédikus törekvések: a régi, teológiai meghatározottságú tudományok mellett helyet kell biztosítani az észre építő új tudományoknak, a „hasznos” tudományoknak is, amelyek feladata az élet kényelmesebbé, szebbé tétele. A szerző azonban érzékelteti, hogy igen jelentős különbség van a nyugaton és keleten kibontakozó enciklopédikus törekvések között: amott a fejlettebb osztályviszonyok lehetővé tették s az érdekeltek ki is harcolták az új tudományok művelésének lehetőségét (Bacon, Descartes). Nálunk azonban az elmaradt viszonyok miatt az új tudományok művelésére még nem volt érett a helyzet: itt az egybeült elért eredmények népszerűsítése volt a feladat. S ebben az írók, orvosok, természetkutatók egyaránt részt vesznek: nincs merev határvonal a humán és természettudományok

művelői között ekkor még, csak annyi, hogy az egyiknél erre, a másiknál amarra helyeződik a súlypont. Ebben az összefüggésben tárgyalja a szerző a XVI. századi orvosi irodalmat (*Ars medica*) és természettudományok kezdeteit, folytonosan utalva a humán tudományokkal, valamint a hazai román tudósok tevékenységével való összefüggésekre.

Ugyanez a perspektíva: az összefüggésekben való szemlélet érvényesül a *karteziánus* filozófia hatásának megrajzolásában is (Apáczai, Csanaki Máté, Köpeczi János stb.). Itt is, akárcsak a XVI. századi fejlődés bemutatásában, a szerző igen jelentős új adatokkal egészíti ki eddigi ismereteinket, polemikus megjegyzései a korábbi álláspontokat illetően megalapozottak, s új távlatok, új területek felé fordítják a figyelmet. Ennek az ismertetésnek a keretében természetesen nem térhetünk ki a kötet minden jelentős eredményére. Célunk nem is ez, hanem a szerző szándékának nyomon követése: ma már tarthatatlan, egyoldalú az olyan szemlélet, amely mereven elhatárolja a humán és természettudományos műveltséget egymástól. A vagy-vagy szemlélet érvényesítésének ellentmond az egész korábbi fejlődés. Ha mégis bővebben kiterünk az Apáczai tevékenységét mérlegelő fejezetre, azért tesszük, mert alkalmat szolgáltat a szerzőnek arra, hogy hitelesebb képet rajzoljon hazai szellemi életünk emez óriásáról.

Ismeretes, hogy a korábbi irodalomtörténetési gyakorlat éppen a humán és természettudományos műveltség szétválasztása következtében jóval nagyobb hangsúlyt helyezett Apáczai szerepére az anyanyelvű műveltség megalapozásában, aminek következtében háttérbe szorultak életművének filozófiai és természet tudományos vonatkozásai. Természetesen Apáczainak óriási jelentősége van az anyanyelvű tudományosság jogának követelésében, de ez szerves összefüggésben van a természettudományok iránti érdeklődésével, sőt attól nem szakítható el. Az ő esetében különös erővel mutatkozik meg az, hogy a nagy természettudományos felfedezések, kutatási eredmények (Kopernikusz, Bacon, Descartes) megváltoztatták vagy legalábbis módosították a korban uralkodó filozófiai koncepciót, az életről, a fejlődésről, az emberi ész szerepéről eladdig megingathatatlannak tekintett felfogást is. A fejlettebb társadalmak talaján kibontakozó eszmarendszerek ismerete bátorította Apáczait arra, hogy gyökeresen új felfogást alakítson ki ember és isten viszonyáról, a fejlődésről. Ez az új, a fejlődés szükségleteivel harmonizáló *filozófiai koncepció* a lényeges életművében, mert ez magyarázza meg mind az anyanyelvű-

ség programját, mind az emberi életet kényelmesebbé tevő tudományok népszerűsítésére fordított erőfeszítéseit. Konceptiójának ez a jelentős elmozdulása a lényeges, mert ez teszi érthetővé sokoldalú életművét. Bármelyik oldal elhanyagolása, háttérbe szorítása — szegényítés, jelentőségének kisebbitése. Nem véletlen tehát, hogy csak a felszabadulás utáni kutatások bontakoztathatták ki Apáczai teljes jelentőségét: birtokunkban van már a tudományos kutatás adekvát módszere. Spielmann professzor könyvének Apáczai-fejezete a gondolkodó, a filozófus Apáczait villantja fel, aki először tett kísérletet — természetesen a korabeli lehetőségek határai között — valamennyi tudomány szükségességének igazolására s fejlődése törvényszerűségeinek megállapítására. A fejezet hozzáértő megállapításai igazolják, hogy Apáczai gondolatrendszerének folytonosan erősödő, kiteljesedő eleme a karteziánus szemlélet.

Az irodalomtörténész számára különösen a karteziánizmus hazai térhódítását, sajátosságait taglaló fejezetek (Apáczai, Enyedi Sámuel, Pápai Páriz Ferenc, Köleséri Sámuel, Mihail Halici, Huszti Szabó István, Ioan Piuriu-Molnar) értékesek — nemcsak az ismeretanyag bősége, sokoldalúsága, a tudományos dokumentáció megalapozottsága, a hazai és európai összefüggések szemmel tartása, de a tárgyalás folyamán érvényesülő *módszer* következtében is. Ugyanis nemcsak az irodalomtörténész találja magát szemközt az *átvételek*, kölcsönzések kérdésével (Apáczai), hanem az orvostörténész is (Pápai Páriz Ferenc). A *Pax corporis*ről szólva a szerző megemlíti, hogy akadtak a múltban olyanok, akik „Páriz Pápai könyvében egyszerű kompilációt láttak” (142). Az orvostörténésznek is szembe kellett néznie hát az irodalomtörténész problémájával: mi a viszony például a *Magyar Enciklopédia* és forrásai között? Találomra kiválasztott részletek átvételéről, lefordításáról van szó itt és Pápai Páriznál, vagy sajátos koncepció érvényesítéséről, mely meghatározta, hogy mit hasznosít az elébe kerülő források anyagából? A kötet szerzője a kutatás tudományos módszerét alkalmazva abból indul ki, hogy az *átvételeket* a *hazai szükségletek* szabják meg elsősorban, következőleg mind Pápai Páriz, mind Apáczai olyan részeket vett át, amelyek az itthoni szükségletekre tartalmaztak válaszokat. Ez magyarázza, hogy Pápai Páriz „az itthoni gyakoribb betegségek leírására szorítkozik” (143), s Apáczai is olyan természetstudományi, orvostudományi ismereteket közvetít, amelyeket „megbír” a hazai fejlődés színtje. A fejlettebb társadalmak talaján létrejött eszmerendszerek tehát

nem hatolnak be eredeti formájukban egy más, elmaradottabb viszonyok között élő közösség gondolatrendszerébe, hanem *alkalmazkodnak* ahhoz, vagyis módosulást szenvednek. S éppen ebben van ezeknek a közösségeknek sajátos jellege, specifikuma, eredetisége: a más-honnan átvett tételek, elméletek *alkalmazásában*. Pápai Páriz — állapítja meg a szerző — „forrásválogatásának a hazai viszonyokra való alkalmazásával teljesítette a maga vállalta népszolgálati feladatát” (143).

Már említettük fennebb, hogy Spielmann József hatalmas tudományok apparátussal dolgozik: a legkülönbözőbb külföldi és hazai szerzők műveinek, álláspontjának ismeretében jut el a végső konzekvenciáig. Az ismeretek bősége, gazdagsága azonban nem volna elégséges a helyes, igazi álláspont kialakításához. Ehhez a tudományos módszer birtoklása, a szemlélet modernsége is szükséges volt. S ez éppen a hazai szerzők és idegen mintáik, forrásaik *viszonyának* a megítélésében mutatkozik meg. A könyv egyik központi problémája ez, hiszen ismeretes, hogy ezekben a századokban a nyugat-járás a hazai értelmiségiek egyik fő inspirációs forrása. Természetes, hogy a fejlettebb társadalmak talaján kibontakozó haladó gondolatok döntően befolyásolták az ott megforduló írókat, tudósokat, orvosokat, s hazatérve — több-kevesebb hűséggel — szószólóivá váltak itthon is az új gondolatoknak. A szerző elhatárolja magát azoktól, akik *túlbecsülték* a források jelentőségét, s ezáltal egységétől, eredetiségétől fosztották meg a hazai szellemi életet; de azoktól is, akik *bagatellizálták* e tudósok értékét (37). S itt mutatkozik meg szemléletének érettsége: a hazai viszonyok szemrevételezéséből indul ki, s azt keresi, hogy az *itthoni szükségletek* és *lehetőségek* hogyan alakították, módosították az *átvételeket*. Így jut el e kapcsolatok helyes értékeléséhez: igaz, hogy Apáczai, Pápai Páriz stb. nem reprodukálják, nem ismétlik teljes hűséggel forrásaikat, „kevesebbet” mondanak, mint am azok, „nem érik el forrásaik szintjét”; — ám ugyanakkor „mást” is mondanak: a hazai viszonyokhoz alkalmazzák a kölcsönzött gondolatokat, s ez forrásaikhoz viszonyítva *gazdagodást* is jelent. S éppen itt van a hazai és általában a kelet-európai irodalmak, a művelődés- és tudománytörténet specifikuma, egységése, eredetisége. Így kerül el a szerző a tárgyalás folyamán a fenti, végleges álláspontok zátonyát, s egyben rátalál a reneszánsz- és felvilágosodás-kori szellemi fejlődés fő jellegzetességére: írók, tudósok, orvosok gondolja: segíteni a hazai elmaradottság felszámolásában, küzdeni a babonák ellen, igénybe venni az anya-

nyelv fegyverét, támogatni okos tanács-
csal, elérhető orvosságokkal stb. a feudá-
lis gazdasági, politikai, szellemi viszo-
nyok szorítójában tengődő néptömegeket.
Az ország nagy többségének anyagi és
szellemi nyomorúsága tehát *demokratizál-
ja* a szellemi élet minden területét,
s a néphez közelíti az értelmiségiek
többségét. Ez a magyarázata annak (nem
a szubjektív képtelenség), hogy a Ra-
mus Logikáját magyarul közvetítő Apá-
czai „könnyű és többnyire gyermeki pél-
dákka”l” viszi közel olvasói értelmi szint-
jéhez fejtegetéseit; hogy az *Ars medica*
szerzője, Lencsés, kihagyja „a bonyolult
életteni és bonctani elemzéseket, csak a
tünettant veszi át, s még itt is mellőzi
a nehéz fejtegetéseket” (67); hogy Pápai
Páriz Ferenc „elsősorban házi szereket
ajánl, s nemegyszer említi, hogy a sze-
gények kedvéért a legkevésbé költséges
gyógyszereket is leírja” (149); hogy a
költő, történetíró, orvos, fizikus, nyelvész,
bányász szakember, Köleséri Sámuel
előszeretettel foglalkozik a bányászok
életével, és sürgeti a balesetet szen-
vedett bányászok rendszeres, gyors orvosi
ellátását, a munkahelyek közelében felál-
lítandó kórházak létesítését (156); hogy
a sokoldalú érdeklődésű, karteziánus
felfogású Mihail Halici a bonctani és a
népi botanika körébe vágó szak kifeje-
zéseket tartalmazó szójegyzéket készít,
s román nyelvű verssel üdvözlí barátját,
Pápai Páriz Ferencet, azt igazolandó,
hogy a külföldön kevéssé ismert román
nyelv éppen olyan alkalmas a verse-
lésre, mint a latin, görög, francia, né-
met (161); hogy Ioan Piuaru-Molnar
gazdag, sokoldalú orvosi tevékenysége
mellett egyik fő gondjának tekinti a
román nyelvű elemi iskolai oktatás meg-
szervezését, s beadvánnyal fordul a csá-
szárhoz: engedélyezzen az erdélyi román
népnek is iskolákat, hogy megalapozhas-
sa igazi művelődésének lehetőségét (215).

Nem változnak meg lényegesen az osz-
tályviszonyok a felvilágosodás korában
sem, következőleg az írók, tudósok, or-
vosok fő gondja most is a felvilágosítás,
a tudomány eredményeinek *népszerűsíté-
se* marad, bár több lehetőség nyílik
a tudomány *művelésére* is, mint koráb-
ban. A kor egyik kiváló orvosa, Má-
tyus István arról ír, hogy a mostoha
viszonyok miatt „ügyszólván ingyen
szokta segíteni” a rászorultakat (231);
a másik tudós orvos, Nyulas Ferenc pe-
dig ma is érvényes módon fogalmazza
meg az „elkötelezett” tudós hitvallását:
„Mit ér a széylesen kiterjedt tuda-
mány, ha azt csak magunkban főzzük,
a közönséggel meg nem ösmertetjük, és

vele hasznosan nem közöljük? Mahol-
nap a nagy tudománnyal meghalunk s
csak tíz esztendőök múlva sem emlék-
szik többé a következő világ, él-
tünk-e, vagy sohasem” (235); a tör-
vénytelen gyermekként született Gecse
Dániel pedig, akit Orbán Balázs százada
„legjótékonyabb emberének” nevez, Apá-
czaiéhoz hasonló gondolatokat fogalmaz
meg: „a Haza nem kérdi... régi vagy
új familiából származott-e, pokróc vagy
selyem alatt született-e azon Polgár...
névtelen családok egy nemzedék alatt
többet tettek a hazáért, mint az »ezer-
évesek« századokon át” (339—340).

A kép teljessége kedvéért még meg
kell említenünk, hogy a kor orvosai
nemcsak a nép egészsége védelmének
kérdéseivel foglalkoztak, hanem a kiszol-
gáltatottság egyéb következményeire is
felfigyeltek. Így Mátyus István védel-
mébe veszi a szegénység miatt férjhez
nem ment, „megesett” lányokat, akiket
nem szabad „az erkölcselenségnek rút
mocskával bemázolni”; Nyulas Ferenc
pedig rámutat, hogy sok embert ártat-
lanul, „puszta gyanú alapján börtönöz-
tek be”, s nem biztosítják számukra a
legelemibb egészségügyi követelményeket
sem (277, 281).

Az irodalomtörténész számára is rend-
kívül értékes, perspektívát tágitó ez a
könyv, hisz rokon gondolatokkal talál-
kozik Apáczai, Csokonai, Bessenyei, Ba-
tsányi, Baresay Ábrahám műveiben is.
Az írók és tudósok, orvosok ugyan-
nak a nagy történelmi útnak a feltisz-
tításán dolgoztak: az ésszerűség nevében
hadat izentek a „megkopott” elmélet-
nek, az idejét múlt nézeteknek, maga-
tartásformáknak. Spielmann József mű-
ve, végső fokón, a tudomány humani-
záló hatásának nagyerejű demonstrálása.
S egyben a bevezetőben kifejtett tété-
lének igazolása is: beszűkülésre, egy-
oldalúságra vezet a humán és termé-
szettudományos műveltség szétválasztá-
sa, hisz mindkét terület elkötelezettjei-
nek eszmévilágában „a tudás és ha-
ladás összefonódik, s mindkettőt a nem-
zet felemelkedésének szolgálatába állí-
tották” (24).

A könyv válaszol arra a kérdésre is,
hogy milyen legyen a korszerű socia-
lista nemzetiségi tudatunk, történelmi
„memóriánk”? Tudományos koncepcióra
épülő, sokoldalú, a humán és természet-
tudományos műveltség minden haladó
értékére „emlékező”, a realitásra épülő,
a fejlődéssel lépést tartó tudat. Így vál-
hat ez a tudat valóban alkalmassá „a
közös szolgálatára”.

Szigeti József

A forradalom morálfilozófiája

„Balsorsa az emberiségnek, hogy jól-lehet önmagunk fenntartására törek-szünk, mégis dühödten és örülten pusztítjuk egymást” — vallja Voltaire, ha valománság lehet nevezni ezt az egyszerű ténymegállapítást.

Mennyire jellemző ez a XVIII. század Franciaországra? Arra a francia nemzetre, mely létrehozta a filozófia történetének első olyan irányvonalát, amely a környező valóság társadalmi-politikai-erkölcsi arculatának megváltoztatására (és nem konszolidálására) törekedett, és amely forradalmával — majdnem száz évvel Marx előtt — azt akarta megvalósítani, amit a marxizmus a filozófia feladataként fogalmaz meg: önmaga megvalósítását s ezáltal önmagának mint filozófiának a megszüntetését.

Maga Robespierre mondotta a Konventben tartott egyik beszédében, hogy „...be akarjuk tölteni a természet rendelkezéseit, be akarjuk teljesíteni az emberiség sorsát, valóra váltjuk a filozófia ígéreteit...”

Jelenti-e ez tudatos meglátását annak, hogy a forradalom történelmi-társadalmi szükségzerűség („a természet rendelkezése”), azt, hogy az emberiség sorsa nem lehet az, ami évszázadok óta volt: elnyomatás, annak minden formájával és következményével együtt, és azt, hogy a filozófiát meg kell valósítani a gyakorlatban? Vagy nem más, mint egy egész nemzetre hatni akaró szónok „propaganda-fogása”? Véleményünk szerint az első feltevés a helyes, s ha ez így van, akkor az idézett részben egy nagyon érdekes dologra figyelhetünk fel: míg „a természet rendelkezéseit”, „az emberiség sorsát” „be akarjuk tölteni”, „be akarjuk teljesíteni”, tehát megpróbáljuk betölteni, beteljesíteni, addig a filozófia valóraváltását Robespierre határozottan megígéri: „valóra váltjuk a filozófia ígéreteit.”

De ugyanaz a Franciaország, amely forradalmi filozófiát* termel ki magából, s amely meg is akarja forradalmában valósítani ezt a filozófiát, kitermeli magából a forradalom terrorját is.

A francia forradalom is megsemmisítette, mintegy felfalta önmagát, nem tudván teljesíteni ígétét, hogy filozófiáját megvalósítsa a gyakorlatban. Ennek pedig — végső soron — egyetlen oka van: polgári forradalomról lévén szó, természetes, hogy az csupán egyet-

len osztály érdekeit szolgálta, és nem az egész népet, ahogy az ideológiája hirdette. Eppen a beállítás és a valóság közti ellentmondás tette, hogy a francia felvilágosodás filozófiája önmaga megvalósításával nem szüntethette meg magát.

Ha van filozófiai irány, amelyet nem lehet kialakulásának társadalmi-politikai-kulturális körülményeitől elszakítva tárgyalni, hát a francia felvilágosodás filozófiája, morálfilozófiája, feltétlenül az. Az alapvető változás a XVIII. század végére már megtörtént: a gazdasági hatalom az arisztokrácia kezéből átmént a polgárság kezébe. Ez a tény — előkészítve a politikai változást vagy legalábbis igényelve azt — elértéktelentette a régi értékeket, illetve szükségessé tette azok átértékelését és új értékek kialakítását. Eppen ezért az erkölcs — mint minden nagy, globális változás előtt és alatt — a társadalom figyelmének középpontjába került.

Vauvenargues volt az első, aki különválasztotta és meghatározta az alapvető etikai kategóriákat. Ezeket használták fel és fejlesztették tovább az enciklopédisták, s ezek játszottak később főszerepet a forradalom ideológiájában.

„Az erkölcs megromlását az alapelvek megingása okozza” — állapítja meg Vauvenargues, vagyis a régi erkölcsi normák elértéktelenedése, és hozzáteszi: minden erkölcs alapvető következménye az, hogy az egyén érdekeit alárendeljük a közösség érdekeinek. Hiszen az erkölcsi jó az, ami az egész társadalom javára szolgál, s az erkölcsi rossz az, ami annak romlására tör. Ilyen értelmezéseket találunk nemcsak az enciklopédistáknál, hanem Saint-Justnél és Robespierre-nél is. S ha bizonyos megkötésekkel el is fogadjuk az erkölcsi jó, az erény (amit nem különböztetnek meg az előbbtől) azonosítását a közérdekkel, nem fogadhatjuk el, hogy egyes enciklopédisták azonosítsák a közérdeket a vezetők érdekeivel. Itt nem a forradalom ideológusairól beszélünk, hiszen a forradalmiság már önmagában kizárja, a forradalom ideológiája pedig lehetetlenné teszi a kettő ilyenfajta azonosítását.

A régi az újjal sohasem csak gazdasági vagy csak társadalmi vagy csak politikai síkon mérkőzik, hanem mind a három síkon. S ezeknél semmivel sem kevésbé jelentős az ideológiai harc. Ebben mindig központi helyet foglal el annak bizonyítása, hogy a régi az erköl-

* A francia felvilágosodás morálfilozófiája. Gondolat. Budapest, 1976.

csi rossz megtestesítője, az új pedig az erkölcsi jóé, és fordítva, a pártállástól függően.

Morálfilozófiája a régi és az új, a régi erkölcs és az új erkölcs összeütközési pontján keletkezett, s ha nem fogalmazza is meg pontosan, mégis ezt az összeütközést tükrözi. S miként minden forradalom létfeltétele az ellenség megsemmisítése vagy legalábbis semlegesítése, úgy ez a morálfilozófia is — amely elméleti forradalmat jelentett — erre törekedett. Ez az elméleti forradalom, akárcsak a valóságban lezajlott forradalom, tele volt ellentmondással, hiszen a társadalom mindig kitermeli magából a rá leginkább jellemző s az őt leginkább szolgáló eszméket. Így a XVIII. század a maga ellentmondásos valóságának megfelelő ellentmondásos eszméket termelt ki. Ezért olvashatjuk Voltaire-nél, hogy a törvényeknek való feltétlen engedelmesség az erény jele, Diderot-nál pedig ezt: „...durva dolog arra kényszeríteni az értelmes embereket, hogy a rossz törvényt — a nyilvánvalóan rossz törvényt — tiszteletben tartva maguk is szentesítsék azt; azt követelni tőlük, hogy olyan cselekedetekkel szennyezzék be magukat, melyek ellen lelkük és értelmük lázad.“

Ezért állítja Sade, hogy a magánérdek és a közérdek állandóan szemben áll egymással, és hogy az egyén boldogságának egyedüli útja az, ha a közérdeket figyelmen kívül hagyva, kizárólag magánérdekeit tartja szem előtt. Hiszen:

...a természet minket egyaránt szeret, / Akár tiszták vagyunk, akár gazemberek.

Helvétius pedig azt, hogy „a köz boldogsága vagy boldogtalansága egyedül a magánszemélyek érdeke és az általános érdek közötti megfeleléstől vagy ellenkezőstől függ“.

Ha a reneszánsz dicsőítette az embert mint olyant, mint olyanként létezőt (hiszen nem volt forradalmi korszak), akkor a felvilágosodás Franciaországa már erkölcsi követelményt támaszt vele szemben: önmaga tökéletesítésének követelményét. Megújodásának forradalmi korszakát élve, nem elégedhetett meg a „rég“ emberrel: teljesebbé akarta tenni, önmagánál többé, embe-ribbé. Ez íratta Diderot-val is az alábbi sorokat Sophie Volland-hoz intézett egyik levelében: „Szeretném, ha az erény vonásait sohasem tudnák kitörölni még a legelaljasult lelkekből sem. Azt szeretném, hogy bárki, aki előnyben részesíti magánérdekét a közérdekkel szemben, többé-kevésbé érezné, hogy nem a leghelyesebben cselekedett. [...] Azt szeretném, hogy miként nem lehet ti-

tokban megőrizni, azonmód ne lehessen titkon gonosszá válni sem.“

Az ellentmondásos valóság volt az (természetesen az emberi természet különbségein túl), amely megtagadtatta Rousseau-val és Vauvenargues-gal a tudományok, a művészetek, a filozófia emberréformáló-tökéletesítő szerepét („bármennyi ismeretet szerzünk is még bármely században, akár a szellemi, akár a politikai élet területén, az emberek többsége mindig csiszolatlan tömeg marad“), de amelyik Diderot-nál és Holbachnál fel is sorakoztatta ellenérveit: hit az emberben, külön-külön mindegyikben, és együttvéve az emberiségben. S éppen ezért: hit a tudományokban, a művészetekben, a filozófiában, hiszen végső soron a kultúra az, amely az embert emberré teszi. Ebben a helyzetben pedig nincs szükségünk „beszélő orvosokra“ — állapítja meg Saint-Just —, hanem olyanokra, akik gyógyítanak is. (Íme a XI. Feuerbach-tézis: nem arra van szükség, hogy a filozófusok magyarázzák a világot: „A feladat az, hogy megváltoztassák.“) Hiszen „addig elmélkedünk az emberiség nyomorúságáról — mondja Rousseau —, míg végül lerokkadunk e nyomorúság képzelet terhei alatt, a túlzott előrelátás pedig bátorságunkat szegi, mert megfoszt a biztونسág érzetétől“.

Valóban: nem elmélkedésre van szükség, hanem tetre. S így önmagától adódik a kérdés: tett-e a művészet? a filozófia? Tett-e maga az írás? „Aki cselekedhet, az cselekszik. Aki nem cselekedhet és emiatt elég mélyen szenved, az erről ír“ — valija Faulkner. De az írás, a művészet, a filozófia nem helyettesítője a tetteknek, hanem annak egyik formája: sajátos úton halad ugyanazon cél, az ember tökéletesítése felé.

A francia felvilágosodás ezt tűzte ki céljául, s bizonyos határokon belül meg is valósította. Detronizálta az istent, vagy legalábbis minimálisra csökkentette szerepét. Sade, minden értéket felrúgva és mindegyiket megvetve, mond ki egy nagyon értékes gondolatot *Az igazság* című költeményében: „A létet istennel nem okolhatni meg.“ (Bár maga a költemény nagyon emlékeztet Voltaire mondására: „Ha isten nem létezne, ki kellene találni“, és Dosztojevszkij megállapítására, amit Sartre egzisztencializmusának egyik kiindulópontjául tett meg: „Ha isten nem létezne, minden szabad volna.“ Valóban: Sade költeményében „bebizonyította“: mert isten nem létezik, egyetlen erkölcsi normánk van csak, ami egyaránt biztosítja az egyén szabadságát és boldogságát: kedvteléseinket szabadon követni. Hiszen a

természet szereti a bűnt, s minél nagyobb az, annál inkább követjük a természetet.)

Visszatérve a kiindulópontokra: oka-e valaminek isten?

A világnak talán oka — állítják az enciklopédisták —, de törvényeinknek, társadalmunknak, végeredményében *nekünk*, már nem. Ezek létrejöttének, fejlődésének vagy visszafejlődésének körülményeit kutatva, jutnak el materialista következtetéseikig, közel kerülve az objektív törvények felismeréséhez. Szinte azt mondhatnánk — bár ez egy kicsit merevitené ezt a filozófiát —, hogy a francia felvilágosodás kiindulópontjában idealista, következtetéseiben materialista. Mindkettőnek egyaránt a természet- és társadalomtudományok fejlettségi szintje az oka. S éppen ezek állapotával magyarázható, hogy az enciklopédisták feltételezéseiket bizonyítottak veszik.

A XVIII. század francia szellemét számunkra szokatlan szellemesség és nyelvi fordulatoság uralta, amely néhol mintha az érthetetlenség határát súrolná. Kérdés, hogy mit jelentett ez a XVIII. század emberének.

Rousseau vadember és civilizált ember összehasonlítása *legfeljebb* azért váltja ki ellenkezésünket, mert egyrészt: szerinte az ember igazi állapota a vademberi állapot volt; másrészt: egymástól olyannyira elválasztja a vadembert és a civilizált embert, mintha azok nem is a fejlődés különböző lépcsőfokain álló lények volnának, hanem egymástól független, önálló lények. De Rousseau mindezt világosan és, ha helytelen úton járva is, szilárd logikával próbálja levezetni. Szinte úgy tűnik, mintha egy abszurd művet olvasnánk, ahol — a kiindulóponttól eltekintve, amely hibás és minden logikának ellentmond — a további lépések a kiindulóponthoz viszonyítva helyesek és logikusak.

Ezzel szemben Voltaire talán a legjellemzőbb képviselője annak a szellemes beszéd- és írásmódnak, amelyről fennebb szó volt. Zseniális meglátásait igen gyakran csak pár lépés választja el ugyan a marxizmus igazságaitól, néhol azonban annyira csak a szavak logikájára figyel, hogy ezáltal tételei legalábbis furcsának tűnnek. Voltaire szerint „a szabadság egyedül a cselekvés hatalmát jelenti” és „mint az összes többi képességünk, gyenge és korlátozott”. Következtetéseiben odáig megy, hogy ha az ember mindig szabad lenne, istenhez volna hasonlatos, hiszen ő az, aki a szabadsággal mint abszolút képességgel rendelkezik. Hogy mivel bizonyítja szabadságunkat? Vagy legalábbis szabadságunkat mint megadott

lehetőséget? (Voltaképpen — képességről lévén szó — nem is kellene bizonyítani.) „Ha isten szabad, a szabadság lehetséges, tehát az ember szabad lehet. Tehát semmi alapjuk azt mondani, hogy nem az.”

Ez végső soron nem jelent mást, mint hogy az emberi szabadság oka isten szabadsága, és ez utóbbit „bizonyítottan tudjuk”. Nem térünk itt ki most arra, hogy az idézet logikája mennyire csak a szavakhoz kapcsolódó formális logika, inkább a tartalomról szeretnénk egyetlen megállapítást tenni: „isten szabadsága” nem lehet oka az ember szabadságának, hiszen két, minőségileg különböző lényről lévén szó, két, minőségileg különböző szabadsággal állnánk szemben. Egy mindenható és mindentudó lény abszolút szabadsága nem hozhat létre valamilyen — bizonyos korlátok közé szorított — szabadságot, hiszen az, az előbbihez képest, ha rabságnak még nem is rabság, de szabadságnak sem szabadság.

Fejtegetéseiben önmagának ellentmondva, Voltaire Sade elméletét támasztja alá: „Azt tenni, amit kedvünk van, annyi, mint szabadnak lenni.” Csakhogy az ember akkor erőnyes, ha saját érdekeit aláveti a közösség érdekeinek. A kettő sokszor ellentmondásba kerül egymással, és az embernek választania kell: azt teszi-e, amit saját érdekei kívánnak, vagyis kedvét követi (hiszen az embernek általában nincs „kedve” érdekeivel ellentétesen cselekedni), tehát szabad, vagy eltekint tőlük, és a közösséget szolgálja. Ebben az esetben erőnyes lesz, de nem szabad.

Sade ennél tovább megy: a szabadságot szorosan összekapcsolja az erőnyessel (amennyiben szabadság az, hogy szabadon követjük kedvünket, és amennyiben erőny az, hogy minden kedvtelést szabadon engedünk meg magunknak). Hiszen — Sade szerint — minél inkább elfogadjuk a törvények, az előítelek, a szokások láncát, vagyis az erkölcsöt, annál nagyobb rabságba süllyedünk, míg felrúgva őket, az igazi erőnyt valósítjuk meg magunkban, hiszen a természetet követjük. De Sade-nál nincs olyan kiemelés, mint Diderot-nál, mely szerint „a kimondottan rossz törvények” betartására kényszeríteni az embert durvaság, sőt erkölcstelenség. Sade szerint mindenfajta együttélési norma erkölcstelenné tesz, hiszen korlátozza kedvteléseinket, határok közé szorít, szolgálva — boldogtalan szolgálává — tesz (nehezen is lehetne a szolgáltságot másként, mint a boldogtalanság állapotának felfogni).

A francia felvilágosodás egész morál-filozófiája a szabadság, a boldogság, az

erény kérdéseire keres kielégítő választ. Ennek a háromnak az útját kutatja Sade is, megvalósításuk formáit és lehetőségeit latolgatja. Nem kivétel tehát ő sem azoknak a sorában, akiknek célja „betölteni a természet rendeléseit”, „bejeljesíteni az emberiség sorsát”, „valóra váltani a filozófia ígéreteit”. Ennyiben egy úton halad velük, választott eszközeiben azonban különbözik tőlük. A boldogság azonban olyan kategória, amelynek ilyen vagy olyan tartalmával tartozunk a társadalomnak és önmagunknak. Nem mindegy, hogy miképpen és milyenfajta boldogságot akarunk elérni. Márpedig Sade szerint egyremegy, hogy „tiszták vagyunk vagy gazembe-
rek”.

Mi volt a XVIII. század francia morálfilozófiájának — és egyáltalán filozófiájának — feladata? Elméleti alapot, ideológiát teremteni az előrelátott, de nem időzített forradalomnak. S mert ideológia is volt, illetve mert *azzá is* tették, magán hordozta annak minden jellemvonását. Saint-Just a vallást tárgyalva, tökéletesen rátapintott minden addigi ideológia lényegére: „A pap-próféta [...] azt mondhatja az istennel, amit ő maga mond, s amit anélkül kell elhinni, hogy az ember átérezhetné a szíve mélyén. Megfigyeltem, hogy a

próféták mindig olyan eredetet tulajdonítanak az emberi nemnek, mely megfelel annak a jogrendszernek, melyet maguk akarnak megalkotni.” Ez természetesen nem mindig tudatos, de a civilizáltabb korokban lehetett az is. Elég Voltaire már idézett mondására gondolnunk („ha isten nem létezne, ki kellene találni”) ahhoz, hogy egyetértünk Saint-Justtel: az ideológia (legalábbis bizonyos formái, illetve hosszú ideig egyetlen uralkodó formája) arra szolgál, hogy fékentartsa azokat, akik nem akartak féken maradni.

A francia felvilágosodás morálfilozófiájának letagadhatatlan érdeme, hogy egyrészt: nagymértékben hozzájárult az etikának mint önálló tudománynak a kialakulásához; másrészt: minden megállapításon és kijelentésen túl kérdőjeleket állít fel.

Hiszen „a lét tökéletlenségének” tudata nyugtalanságot eredményez és azt, hogy tökéletesítésére törekedjünk. S ennek a törekvésnek egyetlen erkölcsös útja van: „mit tegyek akkor, ha [...] a tiltakozás maga is főbenjáró bűn” (ti. a rossz törvények elleni tiltakozás), „melyet a törvény tilt... Hallgassak talán, vagy hagyjam el az országot? Szókratész, nos igen, ő ezt mondaná: szólnom kell, vagy belepusztulok”. (Diderot)

Hadházi Zsuzsa

A jövő lehetősége és valósága

A jövőkutatás szükségképpen „csak-megközelítő” jellege, az „ami-még-nincs”-ről alkotott vélemény bizonytalansága napjainkban széles pásmán foglalkoztatja a szaktudósokat, bölcseleket, Örömmel vesszük tudomásul, hogy a hazai filozófusok önálló véleményükkal kapcsolódnak be ebbe a nemzetközi futurológiai eszmekonfrontációba. Jó példa erre Pavel Apostol tanulmánykötete.*

Különböző időben és helyen közölt tanulmányok, esszék állnak itt össze egy könyv fejezeteivé anélkül, hogy elvesztenék önállóságukat, s anélkül, hogy az erőszakolt egymásmellettiesség érzését váltanák ki az olvasóból. A nyugatnémetországi Loccumban előterjesztett tézisek a jövőkutatás jelenlegi állapotáról, a pártprogram futurológiai vonatkozásainak elemzése, a chantillyi és a moszkvai Hegel-kongresszuson megfogalmazott

gondolatok felelevenítése a marxista dialektika valószínűségi jellegéről, avagy a Frankfurt am Main-i Goethe-Egyetemen a huszadik századi és a huszonegyedik század eleji forradalmi-gyakorlati stratégiáról előterjesztett értekezés egységes gondolatkörbe illeszkedik. A könyv egységét talán csak a bontja meg, hogy „az élet minőségéről” kevesebbet tud meg az olvasó, mint amennyit a könyv címében történő kiemelés ígérne.

A jövőkutatók — elővigyázatos emberek. A „biztos jövő” a jósok kenyere, a bölcseleti futurológia a „lehetséges jövő” fogalomkörében mozog. A szerző tisztán látja ezt, s nyilván nem törekszik szintézisre, inkább — biztosak vagyunk benne: túlzott szerénységgel — munkahipotéziseknek nevezi eszmefuttatásait. Ez mindenesetre meghatározza a könyvhöz való viszonyulást. A munkahipotéziseket ugyanis — mindaddig, amíg nincs nyilvánvaló „ellentény” valakinek a kezében — csak feltételelesen lehet bírálni. Különös súllyal érvényes

* Pavel Apostol: Calitatea vieții și explorarea viitorului. Editura politică. București, 1975.

ez a jövőkutatás munkahipotéziseire, ez esetben ugyanis jövőbe projektált az állítás érvényessége vagy érvénytelensége is. Nincs okunk feltételezni, hogy a jövőendő tények valaha is megrendítik ennek a feltételezésnek az alapjait. E munkahipotézist tehát hitelesnek fogadjuk el, megengedve, hogy az alapvetést nem érintő esetleges módosításokat elvélje majd a jövő.

Vannak azonban alapelvek, amelyeket bizonyítottan kell elfogadnunk, ezekre mint biztos támpontokra építkezhet a munkahipotézis. Az egyik ilyen princípium szerint „a jövő modern vizsgálatának története tulajdonképpen K. Marx történelmi materializmusának megjelenésével kezdődik”. Ez volna a teoretikus keret, annak világos megfogalmazása, hogy a valóban tudományos, korszerű jövővizsgálatnak a dialektikus materialista történelemfelfogásra kell támaszkodnia. A másik alapelv a történelmi materializmus eredményeinek *operacionális alkalmazására* vonatkozik: „Az oroszországi bolsevik forradalom után bevezetik és törvényesítik a tervszerűsítést, és ráternek egy új társadalmi rendszer építésére.” A szocialista építés gyakorlati — az elméletileg megalapozott tudományos előrejelítés legfőbb próbája.

A szerző a napjainkban létező futurológiai elméletek és módszerek alapos ismeretében elvi következetességgel igyekszik minden értékelhető gondolatot és metódust ezen a végtelen felé kitárulkozó elméleti-gyakorlati kétágúszágon belül elhelyezni. Így aztán nem egyszerűen átveszi, hanem *asszimilálja* is a polgári jövőkutatásban elért pozitív eredményeket, melyek saját elméleti alapvetésünkhöz és a valóságformáló praxishoz való viszonyulásukban épülnek bele egy új teoretikus-gyakorlati szerkezetbe.

Pavel Apostol meggyőződött arról, hogy a jövő tudományos elemzése ma már elképzelhetetlen a rendszerelmélet értékesíthető kategóriáinak felhasználása nélkül. De ez a legkisebb mértékben sem jelenti mondjuk Ludwig von Bertalanffy általános rendszerelméletének „átmentését”, a kettős viszonyítás itt is kötelező. A struktúrateória a szerkezet marxista koncepciójához viszonyítva válik elméletalkotó tényezővé (lásd a szerző *Marx és a jövő véletlen struktúrája* című rangos elemzését), s annyiban kap gyakorlati értéket, amennyiben mondjuk a társadalmi változások tervszerűsítése során a szocialista valóságátalakításban is elősegíti a prognózisok kidolgozását,

s ösztönzi a céllehetőségeket valósággá változtató emberi tevékenységet.

Ugyanez az elméleti-gyakorlati beágyazás vezérli a szerzőt a napjaink minden más polgári jövőszemléleti felfogásának értékelésekor. Különösképpen vonatkozik ez a jövőkutatás igen változatos módszereire (Pavel Apostol 16 ilyen klasszikus prognózismódszert említ), s érvényes a tervkészítés metodológiájára és technikájára, ugyanis mondjuk a Gábor Dénes-féle „nyílt tervszerűsítés” módszerét vagy H. Ozbekhan általános tervszerűsítés-elméletének módszertani vonatkozásait a marxista filozófia társadalomelméletének és társadalomalakító gyakorlatának keretei között jó eredménnyel hasznosítani lehet.

A futurológia a szemünk előtt nőtt fel, s a serdülőkorra jellemző zsargont még nem vetkőzte le. Pavel Apostol sem mindenütt tud megküzdeni a terminológiai nehézségekkel. (Kérdés, hogy mindent megtett-e a jövőkutatás román szakszókincse kialakításáért.) Pedig ki lenne szakavatottabb, mint éppen ő arra, hogy megkeresse a megfelelő szak kifejezéseket azok helyett, amelyek rengetegében — social engineering, social technology, totally others, the new-utopians, the creative disorder, discontinuity radical, egyetlen lapon (33.), trend, ecological futurism, menschenfreundliche Umwelt, soft-technology ugyancsak egyetlen lapon (35.) stb. — a be nem avatottak csak tapogatóznak.

A szerző *Embertervezés 2000-re* című, főleg a prospektív pedagógiával foglalkozó, magyarul is közreadott munkája után hasznosnak látnánk ennek a kötetnek a megjelentetését is magyar nyelven. A könyv esetleges magyarra fordítója persze hasonló terminológiai kérdőjeleknek nézhet elébe.

„A jövő bizonyos, csak a múlt bizonytalan” — így szoktak élcelődni a történészekkel, akik számára a magunk mögött hagyott biztos múlt — valójában igen bizonytalan, ha a historiográfiai értékeléshez kevés fogódzót hagyott ránk a történelem. A jövő bizonyos-e? Ezt még a történészekkel viccelődő kedvéért sem állíthatja komolyan egyetlen futurológus sem. Marad tehát a bizonytalanság mindkét irányban. Igen ám, de az előretékinés bizonytalansága és a múlt föltárásának bizonytalansága között alapvető különbség van. Ezt az eltérést főleg az adja, hogy a lehetőséget valósággá alakító emberi tevékenységnek a dialektikája — s általában a lehetséges és a valós közötti viszony — a múlt és a jövő irányában más és más módon mutatkozik meg. A jövő a társadalomban nem jön létre, hanem létre kell hozni. A múlt el-

lenben már a megvalósult valóság, a tett módosítólag nem hathat rá. A mával nem lehet átformálni a múltat, a volt-lét mai eredményeinek az átalakításával nem tudjuk más történessé átgúrní a megtörténtet. A temetők átrendezésével nem lehet új rangsort bevezetni a történelem személyiségei között. A jövő viszont — ha a mi jövődönkről van szó — csak a mából nőhet ki.

Mindez a múlt és jövőd, lehetőség és valóság négyszögén belül sajátos elrendeződést eredményez: a múltnak nincs lehetősége, csak volt-valósága, a jövőnek nincs valósága, csak lehetősége. A lehetőségből kilépő jövő már nem önmaga: jelen-, majd múlt-valósággá válik. Innen ered a történesz és a futurológus különböző viszonyulása vizsgálódásának tárgyához.

A történelmet az emberek csinálják — szoktuk mondani. Hozzátehetjük azonban: *de nem utólag*. Ha a „történelem“ kifejezést a szó igazi, gyakran használt kettős értelmében fogjuk föl — úgy is, mint az emberiség történelmét, de úgy is, mint történelemtudományt —, akkor a szubjektum történelemalkító szerepe a két értelemben egymástól különböző módon nyilvánul meg.

Az *emberiség* történelme, a sok-lehetőség állapotából kiindulva, számos egyéni tetteiből tevődik össze, s lesz *egyetlen* megvalósult lehetőség: valóság, amelynek fő vonulatát az objektív determinánsok határozzák meg. Az a bizonyos történelemalkotás ezen a síkon a különböző megvalósulás-lehetőség kísérő jegeivel együtt megy végbe. A történelemtudomány megalkotásakor a sok-lehetőség egészen másképpen mutatkozik meg. Ilyenkor az *egyetlen* és *létező* valóság föltárásához vezető úton jelentkezhet a számos fajta potencialitás, de az eredménynek a részletekig menően *egynek* kell lennie: a történelmi tényekből összerakott egykori realitás tükrözésének.

Az *emberiség* történelmének alkotásakor tehát a számos lehetőségtől az egyetlen, tényleges valósághoz vezető út társadalom-lételemleti jellegű — ezt igyekszik előrejelezni a jövőkutatás —, a történelemtudomány megalkotásakor viszont a potencialitás sokfélesége *módszertani* vonatkozású. Az „igazi“ történelemformálásban az egyén nem lehet biztos afelel, milyen lesz az a bizonyos egyetlen realitás, a történesz eleve biztos abban, hogy csak egyetlen valóság *volt*, legfőljebb ennek a megközelítési módzataiban áll rendelkezésére több lehetőség. Hiába, a *volt* és a *lesz* gyökeresen különbözik egymástól, a *lesz* többféle lehet, a *volt*-ban viszont a *lehetőség* legfőljebb a szubjektív tükröző alany szem-

pontjából létezhet, ily módon: szerintem lehetséges, hogy ez így volt. S a történesz számára a tényleges történelem újraalkotásakor nem mindig adatik meg az, hogy ettől a szubjektív lehetőségtől megszabaduljon, ugyanis a történelmi tények nem mindig elegendők ahhoz, hogy a „lehetőséget“ a minden részletre kiterjedő „biztossal“ helyettesítsék, s a *volt*-at apodiktikus állítás formájában tételizzék. S itt lép közbe döntő súllyal a kutatás *módszere*, a „biztos“ felé közeledés záloga: a társadalomtörténet elemzésének anyagelvű-dialektikus metódusa, amelynek következetes alkalmazása megőrzi az „így volt“-ak elhamarkodott kimondásától.

A jövő felé irányulásban az egyetlen *lesz*-nek az emberi értékelése szükségképpen szubjektív — a rendelkezésünkre álló ismeretek alapján *szerintem* ilyen és ilyen lesz a jövő —, ez a szubjektivitás természetes, és nem okoz különösebb gondot. Amíg valami nem létezik, addig csak alanyi értékelést lehet adni róla — feltételes módban. A múlt felé fordulásban azonban a szubjektív lehetőségeknek a jelenléte — a biztos elméleti-módszertani bázis, a történelmi materialista nézőpont hiányában — zavaró körülmény is lehet. A tudományos objektivitás ugyanis megköveteli, hogy a történelmi tényekből kibetűzhető történelmi események újjáépítések az a bizonyos „szerintem lehetséges“ ne a tényektől függetlenül fogant a priori *megállapítás* legyen, hanem a birtokunkban levő tényekből leszűrt, azokat logikus rendbe állító művelet eredményeként szülessen meg. Így ez a bizonyos szubjektivitástól nem mentes következtetés elég rugalmas lesz, az újabb föltárt tények talán csökkentik benne a lehetségeséget, közelítik a ténylegességhez, de az sem lehetetlen, hogy a lehetségeseknek elképzelt értékelést — ugyancsak újabb tények birtokában — módosítani kell.

A futurológia nem lehet biztos előreismerés. De a történelemtudomány sem lehet egyszerű visszaemlékezés a múltra, mert az emlékezés mint a szubjektív tudathoz kapcsolt gondolati művelet nem terjeszthető ki a társadalmi tudatra, s legkevésbé az egymást követő egyéni tudatokra. Az emlékezés kifejezés ebben az erőterben legfőljebb metafora lehet: emlékezünk arra, ami nem velünk történt, s nem a tudatunkban megmaradt emlényomok, hanem a történelem által ránk hagyott „emléktárgyak“ segítségével. A képes kifejezés azonban tartalmaz egy mély igazságot: az emlékezésben a tényleges átélés, az élmény milyensége nemcsak szelektál, de utólagosan *értékel* is, és hogy ez a megkészt mérle-

gelés megfeleljen a tényleges múltnak, tudományosan adekvát történelemszemléletre — a történelmi materialista elméletnek és módszernek következetes alkalmazására — van szükség. „Megszépítő emlékezés” — ki ne találkozott volna ezzel a formulával. Nos az emlékezés analógiájára elképzelt történelemírásban — a marxista történelemfelfogás hiányában — ott kísérthet a szubjektív lehetséges, s ez nem mindig immunis a „megszépítő emlékezéssel” szemben. A szubjektív lehetségest úgy is meg lehet alkotni, hogy az összecsengjen azzal, ami számomra szubjektíve kellemes, amire jó (vagy jó volna) emlékezni. Ilyenkor bizony könnyen helyettesíteni lehet a lehetségest azzal, „amilyennek szerintem lennie kellett volna”. Ettől óv meg a történelem dialektikus materialista kutatása, amelynek eredményeként a társadalomalakulás vizsgálatát — a szubjektív érzelmek-óhajok semlegesítésével — közelíteni lehet a természettudományi pontosságához.

Legyezőalakzatban elrendeződő, sokirányú lehetőségvonalak állnak előttünk jövőként — az összecsukott legyező egyenes vonala van mögöttünk megtör-

tént múltként. A jövő felé haladásunk azt jelenti, hogy ez a képzeletbeli legyező összecsukódik, s egyetlen történés vonalát rajzolja ki. A futurológia éppen azt latolgatja, melyik is lesz az az egyetlen irány, amely a sokirányúság lehetőségéből valósággá válik. A történelem-tudománynak viszont nem nyitott legyezővonalakkal van dolga, csak a történészek szubjektív elképzelése tartalmazhat sokágú elképzelést az egyetlen múltbeli tényre vonatkozóan. A magunk mögött hagyott történések egyenes vonala — az összezáródott legyező-út. Ezeknek a reális lehetőségeknek egyike a lehetőséget megszüntető realitásba való átmenetet, a gyakorlati tevékenység pályáját jelenti — ezt próbálja előrejelezni a jövőtudomány, ezt az utat egyengetik a prognózisok, a tervek. Egy múltbeli esemény a valóságban ténylegesen csak egyféleképpen létezett.

Ha a jövő szempontjából egyáltalán nem közömbös számunkra az, hogy a lehetőségek közül melyiket sikerül valósággá alakítani, a múlt értékelése szempontjából sem mindegy az, hogy gondolati úton a valóságos eseményhez jutunk-e vissza, vagy sem.

Balázs Sándor

Írástudók felelőssége

A közönség mindig egy-egy költeményről szeretne többet tudni

És nem a költészetről

KENÉZ FERENC: Törédekek a költészethez

1. „A világteremtés kierőszakolt fájdalmasságától a világbateremtettség józanságáig.”

A világot annyszor fedezzük fel újra, ahány jó költőt olvasunk. Ha egy költőt nem próbálunk megérteni, világunk lesz szegényebb. A szemelgetve olvasás, találgatás pedig egy jól átgondolt kötetben: felelőtlen kalandozás. Az igazi költőnek nem a verseit — néhány versét — érdemes ismerni, hanem a munkásságát, a költészetét. Ha ő vesz annyi fáradságot, hogy totalitás-értékűt alkosson, az olvasó is vegye ezt tudomásul, és méltányolja, mert csak így juthat el a költészethez. Ha pedig mindez általános napiparancs-izűnek hat, hivatkozunk egy példára: a Kenéz Ferenc költészetére. Két utóbbi kötete bizonyítja, hogy ma már csupán a tudatosság, a távlatokban való gondolkodás eredményezhet érdembeli költészetet.

Kenéz Ferencről tudtommal eddig még senki sem mondta, hogy „látványos”, „bravúros” költő, mint ahogy egyetlen versét sem indította még in medias res, lendületes képpel vagy hangzatos szónoki pátozzsal. Számára mást jelent a költészet: tudatos építkezést, világlátásának egyre tágabb, koncentrikus körökben való kiteljesítését, valamint azt, amit igen kevesen próbálnak ma elérni: egy sajátos, csak rá jellemző költői nyelv kialakítását, ami sok mindent von maga után, tekintsük csak például a Forrás-kötete vagy két utóbbi könyve verseinek külső grafikai képe közötti különbséget, amiről később szövegek, hisz egyéb költői sajátosságainak is megnyilvánulási formája. Rá illik legkevésbé, hogy kiforrottan érkezett irodalmunkba, bár első kötete is egyértelműen mutatta tehetségét, ám — a gondolatiságra való törekvése miatt —

még talán csak nem is sejtette a *Homok a bőröndben* szerzőjét; költőt ígértek szép, gyakorta elégikus hangú versei (*Zizegő-zuhogó, Gumikerék, Falábú isten, Nagyvárosi sírató, Az öregek* stb.), egy-egy különálló érdeklődés kép („Homlokomból alól hűvösen kihajol / a különös színű alkony-virág”), vagy akár az itt-ott föllelhető rokokó-ízű manír („Gyűszű-percem rimánkodik / körmödért.”), de nem azt a Kenézt, akinek még a botlásai, tévedései, útkeresése is annyira egyéni, hogy így csak ő tévedhet; aki később enyhe öngúnnal módosít — immár érett költőként — mutáló hangú, dült betűkkel szedett fiatalkori aforizmáján egyetlen szó betoldásával: „*Tudom* nem szabad feladni / csak felvenni szabad a harcot” (*In memoriam I.* — kiemelés tőlem. — M.A.), s aki eszméiben (fiatalkorában élesen elhatárolja az értékeket — lásd: Dávid) képes már a bonyolultabb világlátásra, a szintézisre, két-három sor erejéig tételesen is utalva erre: „*Ó Góliátok Dávidok / tekintetek és szójatok reám // hónapok óta csak ülök az ablakok előtt / IN MEMORIAM.*”

A *Homok a bőröndben* két *In memoriam* verse mutatja, hogy Kenéz már elég erőt érez a leszámolásra volt költői énjével, a felismert szükségszerűség erősebb, mint a nosztalgia, ami olykor visszapillantásra készíti, de sosem megtorpanásra, hiszen a választott út „*Ha megtámadható is / de meg nem kérdőjelezhető*”, s ez a bizonyosságtudat költői biztossággal tölti el, nem engedi meg magának többé a két első kötetben föllelhető vétéseket (*Próza, Az igazi, Légcsvár*), főként az *Olomtánc* néha kirívó verbalizmusát, hanem a *A férfi-érés poémáinak* hangvételét és világlátásának javát menti át a következő könyvekbe, valamint azt a légies és mégsem „sóhajtásos”, a trakli szürrealizmust realiztikus elemekkel ötvöző hangot, amely az *Ablak-kékítő alkonyok*-ban nyer először teljes értéket költészetében.

Mi az, amit végül is — mint minden jó költő — Kenéz fölfedezett a maga számára? Hogy a költő ne izzadj a gondolatot: játszdjon a gondolattal, de úgy, hogy az olvasó — lehetőleg minden olvasó — azt érezze: e komoly játékot együtt játssza a költővel. Hogy a költészetnek nem szabad dadognia, s ha dadogni látszik, csak azért teszi, mert valami egyetemesebb dadogást, ha úgy tetszik, a „lét dadogását” akarja átültetni a maga nyelvére, érthetővé, — vagy még inkább — kifejezővé tenni: nem a talajvesztettség kétségbeesett szó-töredékeit mimeli, hanem a dadogásnak mint jelenségnek a lényegét, okát, mi-

benlétét, a miért-et kutatja, azt, ami — saját szavaival — „Mind bökne a nyelvet / de nem értelemért / csupáncsak oltalomért esedezne már az is”, de amin, viszont, nem lehet áttáncolni felelőtlen játékosággal (minden költői játék csak a valóságra vonatkoztatásában nyer értelmet és értéket!) vagy tetszetős szómágiával. Hogy a költőnek nem csupán ismernie, hanem szókapcsolataiban, a vers struktúrájában újjá is kell szülnie anyanyelvét, aminek végül — a saját külön költői nyelvezetét és az anyanyelv kapcsolát tekintve — egyfajta egymásbanlevést kell eredményeznie: a nyelvnek — amelyből vétetett — új szint és erőt ad a költészet, mert újból és újból megváltja a hétköznapiakat a szürkeségből azzal, hogy a fakuló megnevezések helyébe újakat, nagyobb feszültségekkel telítetteket állít.

2. „honnán a királyi fény tárgyaiunk, kezünk, fejünk körül?”

A költő látja. Az a dolga, hogy meg-lássa, aztán rámutasson úgy, hogy való-ban felvillóddon a glória a szemünk előtt. Színez, de nem riktó jelzőkkel, hasonlatokkal, látványos költői kérdéssel, hanem csöndes, pátosztalan, mérték-tartó érintkezést sugall s ezzel a hétköznapiak érdekességét vagy közönyét lí-raivá oldó metonímiával („Felhőt lib-bentnek főnn a gólyák”), vagy ember-közébe szelődő megszemélyesítéssel („a kertben harangszó csavarog”), s a két első sor távlatnyitása után, mely általánosabb hangulattal vesz körül, közvetlen környezetére irányítja figyelmét, amely a valóságban nem lehet túlságo-san felemelő látvány, s mégis: „bébi-ruhákra ráomoltan / imádkozik a szap-anillat / a várakozó nagy lavórban.” A finom, szinte már áhítatos megszemélyesítés valami glóriával veszi körül a bébihuhák és a nagy lavór valóságát, s az *Ablak-kékítő alkonyok* két utolsó sorát annyira ez az áhítat vonja bűv-körébe, hogy Kenéznek már csak egy igével („suhognak”) kell utalnia arra a lírai hangulatra, amelynek a vers kelet-kezésekor foglya volt, s egy teljesen realiztikus képet emel poétikussá: „az udvaron vedret cipelve / suhognak ősz-hajú asszonyok.”

Gondolati költő ugyan, de verseiben a gondolat szigorúsága mindig oldódik némileg az átfogóbb hangulatiságban, s ezt a fajta „átérzéskített” gondolatiságot viszi tökélyre a *Homok a bőröndben* szinte minden versében, s *Az átvilágitott földgömb* legszebb darabjaiban, habár kitapintható ama törekvése, hogy a lehető legkevesebb (és legkevésbé hival-kódó) eszközzel teremtes meg a kívánt hangulatot. Érdekes verseinek építkező-

se: nem egyszerre, egyetlen lendületes képben foglalja össze a lényeket, hogy aztán csak árnyaljon, „pallérozzon“, hanem fokról fokra közelíti meg; mintegy hullámszerűen simulnak egymásra az újabb és újabb élmények, hangulatok, sorról sorra hódítva meg, kontúrozva a főmotívumot, s az egyre hangsúlyozottabb aláhúzások végül már kiáltóvá erősítik, de — és ez az érdekes! — nem a vers soraiban, hanem az olvasóban (*Emlékmű*). Másutt a hangulatot teljessé ki, mintha medret szélesítene érzéseinek, s ez a fajta, csupán akkurátusnak tűnő, de valójában jól átgondolt építkezés egyesekben a túlbeszéltség, szerkezeti lazaság képzetét kelti, holott csak arról van szó, hogy nem tudtak ráhangolódni a versépítkezésben ily módon megnyilvánuló érzésvilágra, nem vették észre, mennyire szervesen épülnek be Kenéz csendes indulatkitörései, félmondatai a vers testébe. Talán ezért marasztalták el a *Homok a bőröndben* egyik legszebb darabját, az *Arany és rozsda egymásba játszik* címűt.

A valóság töredékes látványát sejtlemessé oldják az emlékezetből és képzeletből felöltő, periodikusan, de a szövegkörnyezettől függően némiképp mindig módosuló, összefüggéseikben kiteljesedő képek, s a vers minden félmondat, mondat-töredék kihagyásával szegényebbé válik, hiszen ez csökkentené érzelmi intenzitását.

Ugyanez a réteges építkezés fejthető föl irodalmunk egyik legszebb szülőföld-versében (*A szülőföld átrendezése*), de itt már kitapintható a tézis—antitézis—szintézis tartalmi hármassága: a nem választható szülőföld, a világvárosok csak virtuálisan, az összehasonlítás kedvéért fölmutatott, elérhetetlen varázsa, s e kettő ellentéte végül feloldódik a mindezek tudatában leszűrhető, sajátos viszonyulásában, szülőföld-szemléletében.

A tételszerű hármasság aztán ott válik nyilvánvalóvá, ahol a fogalmiság lesz dominánssá (*Töredékek a költészet-hez*, VI.). A költő igaza az ellentétezés izzásában kristályosodik ki: „A költő mindig bizonyosságra tör“ ↔ „A költészet ott kezdődik, ahol a bizonyosságok végetérnek“ ⇒ „A költő igaza — örökletes gond.“

E tagoltság teljes költői értéket azonban kifejtettebb állapotban, szövegkörnyezetben ér el. Az *Egy holland ősz háttérében* című poemának a gyermekkori élményből kinövő, a felnőttkori realitásába vezető, végül pedig valami gunyoros-kesernyés prognózisba tartó, a feszültséget egységről egységre növelő fokozatos, lépcsőzetes, az ismétléseket egyre magasabb szinten hozó gondolatvonal egyetemes szimbólum értékűvé

csúcsosodik, akárcsak a lazább szerkezetű, de ugyancsak hatásos két másik poemában (*Lovak a virágoskertben*, *Kérem, de hát ki mondta neki, hogy repüljön?*). E két poéma is tanúskodik arról, hogy Kenéz olykor feláldozza a szűkebb értelemben vett lírát a költészet oltárán; néha remek prózairól ötlei is vannak, főleg a *Lovak a virágoskertben* címűben. Egyéni sorstragédiákat tágit merész ötletek föl villantásával egyetemessé, s nem a repülőszercsétlenség ténye, hanem a hozzá való viszonyulások készítik elő végül is a felismert tragikum lényegének kimondását: „Fiúk, ti mindenkoriak: / a szülőföld élménye oly megdöbbentő, / mint egy repülőszercsétlenség.“

E költészet hatásosságának kulcsa Kenéz szinte vakmerő, mélységek fölött egyensúlyozó asszociációs készségében rejlik, de ezt csak figyelmes olvasással vehetjük észre, annyira szervesen illeszkedik az egészbe egy-egy ilyen látszólag jelentéktelen, valójában azonban bravúros összekapcsolás: „Meglehet / az életemre / rímnek / Barbár Máriám / a koronázódombon / keresztrefeszítnek.“ (*Periszkópok*, 6.)

Általánosan elfogadott meghatározás szerint a kép mindig jele annak, hogy két szó szemantikai oppozíciója feloldódik. Itt a két teljesen különböző fogalom (koronázódomb—keresztrefeszítés) látszólag pusztá egymásmellettség-viszonyban van. Ám a költő jelzi: „életemre rímnek“, s e „rím“ milyenségét a „Barbár Mária“ ugyancsak a szokott használatból elütő jelzős szerkezet határozza meg; hogy költészetből vett fogalmakkal éljünk továbbra is: az adekvát rím csak a „kínrím“ lehet (olykor ennek is van költői funkciója), egyfajta erőltetett társítás, amely a szavak szemantikai ellentéttségéből termi meg azt a fájdalmat, amely egységbe képes vonni (vagy akár azonosítani) a „koronázódomb“ képzele keltette apoteózist a „keresztrefeszítés“ kinjával.

Az *átvilágitott földgömbben* azonban nem horgonyoz le Kenéz a már kikristályosított formai-szerkesztési gyakorlatnál. A *Sorozatok* próbálkozásai bizonyítják, hogy gondolt a továbblépésre is. *Ragsor* című versét — jobb meghatározás híján — nevezhetjük gondolati kalligrammának is, mert kettőre redukált számú szóanyagát úgy ragozza, hogy a két szó (magyarázgat, lép) véges számú (!) kombinációiból fogalmi alakzatok rajzolódhatnak ki.

Még a legelején szóltam volt Kenéz verseinek grafikai különlegességéről, ami már csak első rápillantásra is megkülönbözteti őt más költőktől. Egyéni sorterdelése nem önkényes formaadás, de

nem is a központosítás-nélküliség hézag-pótléka. Megfigyelhetjük, hogy jobbára a *Homok a bőröndben* verseiben nyert végleges formát, s szolgálja a versbeli gondolat grafikai kidomborítását, a költő belső formai rendszerének a külső formában való explicitálódását. Kenézről elmondták már, hogy sok versében montázs technikával dolgozik, úgy szólván ez adja költői látásmódjának eredetiségét. Ehhez a látásmódhoz meg a kihasznált szerkezetekhez simul, karcsúsodik a versek grafikai képe, s követi sokszor azt a zaklatott gondolat-, olykor dallamvonalat, amely csak a Kenézé, határolja el vagy mossa egybe a fentebb említett hullámszerűen egymást követő gondolatokat-hangulatokat. Mert Kenéz — noha említettem, hogy gyakorta prózai kellékekhez is bátran hozzányúl — ízig-vérig költő, aki a gondolatritmus mellett valami vizuális ritmuselményt is nyújt. Így tudja feleltetni az összhatást az, hogy egy-két elvétele odatévedt rím szegyenkezik csak verseiben, s képei (bár sajna ezt szoktuk meg!) nem tolakodnak elénk az egész rovására, nem a kirívóra pingált részek szervesen mozaikhalmazza a vers; hogy az a furcsa fény „királyian” — mert királyi mértékartással — lengi körül hétköznapi dolgainkat.

3. „Drótkötél vékony szálán”

„A költészet ott kezdődik, ahol a bizonyosságok véget érnek.” A költő a bizonyosságok pereméről lendül ki az „igazság egyetlen járható útját” jelentő drótkötélre, s csak látszólag lebeg, közben alája feszül a huzal, amelyen úgy kell egyensúlyoznia, hogy lássa — onnan fentről lássa! — a valóságot. Egy elvétett szó már zuhanás. Ez a költő felelőssége és kockázata: mindvégig az egyetlen, csak az ő számára járható úton maradni. Csak ezt vállalni és nem a felelőtlen lebegést vagy zuhanást. A költő, ha mindvégig megmarad e kockázatos úton, nagy távlatokat képes befogni. Ez a költő „magánya”, amelyben tökéletes lehet, noha nem dekadens, még csak pesszimizmust sem szül, mert nem elzárkózás, csupán fölülemelkedés. Ebből a távlatból teremtheti meg csupán a kontempláció és meditáció egymást kiegészítő kettősségét, hogy egyre többet foghasson be egy versbe, kötetbe, életművébe. E távlat segítette el Kenézt az átfogó, kötetben való gondolkodásáig. Ezért mondhatjuk el túlzás nélkül a *Homok a bőröndben* című kötetéről, hogy egy konstans, nagyobb időintervallumot átölelő életérzés lírai regénye; az élménykör versről versre tárgul a könyvben a magánember problémáinak partikularitásától az egyetemes közösség- vagy átfogó szülőföldélmény

felé, míg a zárszóban (*Töredékek a költészethez*) már csaknem a meztelen fogalmi meghatározásig juttatja el a költőt, s a kötet hangulati egységét az egyre visszatérő (olykor talán modorosságot eredményező) homok-motívum határozza meg.

A kötet szerkezetét két síkra építi a szerző: az egyik az elvontabb, az általánosabb körben mozgó *Apokrif versek az Írástudó eljövételéről*, amelyek, lévén parabolák, némileg értelmeznek is, bár ez nem kirívó vagy költőietlen; a másik az ezekre ráépülő — s Kenéz biztosan építhet a bibliai parafrázisra — líraibb versek, amelyek mintegy illusztrálják, át-meg átszövik az *Apokrifok* világát. Viszonyuk végül is a platform és a csúcsok viszonya, hisz az *Apokrifok* platformjáról szökken magasba egy-egy lírai villódzású vers, némiképp enyhítve az Írástudó morfondírozásainak visszafogott, fojtott drámaiságát, s ugyanakkor ki is teljesíti az összképet.

Az első pillantásra párhuzamos szerkesztés csak formálisan igaz, ugyanis az értelmező-illusztráló viszony a két „rész” között már nem csupán csak az egyes lírai forrponon való érintkezéseket, át-fedéseket eredményezi, hanem a tárgyhoz való viszonyulás kétféle megnyilvánulási módjának egymásba-épülését is, amit a téma szab meg, mint ahogy megszabja a kötet hangulatának egy tömbből faragottságát is.

Az *Apokrifok* gondolatvilága olyan tág teret biztosít, amelybe beleférnek a nemzedéki gondokat villantó, nosztalgiaival nyugtató versek, a magánélet mindennapjainak átproetizálása s a szülőföld-élmény egyetemessé való kitágítása. Az Egyetlen Igaz Írástudó példája azért képes annyi mindent értelmezni, mert Krisztus sorsából csak azt menti át magába, ami általános-emberi: „Krisztus sorsából az ember sorsát”, a szenvedést, amely sohasem lehet kisszerű, hisz a szenvedés önmagában is egyetemes fogalom. Az „illusztrációk” konkrét utalásai — bár önmagukban is állóképesek ezek — teljesebb hatásukat azért nyerik az *Apokrifok* elvontabb példabeszédeiből, s ez utóbbiak azért nem válnak sterilé, mert tökéletesen megvalósul e kettősségben az „eleven szemlélet” és az „elvont gondolkodás” dialektikus egysége, amely végül is a költői gyakorlatban, egy egész kötet építményében nyer értéket és értelmet.

A kötet megjelenésekor azt hittem, hogy e zárttság, lekerekítettség egyszeri, megismételhetetlen és tovább nem vihető. Az *átvilágított földgömb* azonban egy magasabb fokon való megismételhetőség lehetőségét kínálja. Nem annyira egységes és töretlen, mint a *Homok a*

bőröndben, de új távlatokat nyit, sőt egy-egy versben, úgy tűnik, sikeres visszapillantással mintegy tovább értelmezi az előző könyv egyes motívumait. Akárcsak az *In memoriam* versekben, ahol két első kötetének gondolatait vételezi újra immár más előjellel, itt az *Ujjak aránya* című költemény vet röpke fintort az *Apokrifok* felé, s az utolsó sorok mintha azt sugallanák, hogy Kenéz mindig képes részben (vagy egészen) revideálni költői szemléletét, s egy profanizáltabb változat megteremtésének lehetőségétől sem riad vissza.

A kötet hangulati és gondolati ívelése a tengerfenék periszkópjaitól a drótkötél vékony száláig ugyan nem töretlen (a törésvonal a *Sorozatok* kísérleteiben mutatkozik a legélesebben), de a holtponton még így is képes átlendülni néhány kimagaslóan jó verssel. Valószínűleg Kenéz is érezhette a veszélyt, amikor éppen e kísérleti ciklus után „vetette be” a *Nyissátok ki az ablakokat!* három nagy horderejű, átfogó poémáját, amelyek közül a *Kérem, de hát ki mondta neki,*

hogyan repüljön? címűben — minden szerkezeti lazúság ellenére is — úgy újravételezi *A szülőföld átrendezését* még nagyobb távlatból figyelt problematikáját, hogy az átélt tragikum-élmény („A katasztrófa fénye ott marad égve felejtve / a levegőben”) riasztó s ugyanakkor mégis fenséges mementó.

Ami ezután következik, már „csupán-csak” adalék, de nem fölösleges, mert feloldójel értékű, harmónia-igényt sugalló. Kenéz, hogy végre zavartalanul járhasza végig „az igazság egyetlen járható útját”, leszámol nosztalgiával és mítoszszal. Az érdembeni zárszavakat nem a kötet utolsó versében, hanem már a *Látcsó-mezőben* címűben kimondja: „odalett a szarvas-monda // csak a szarvas / aki / él.” A többi — a *Sorozatok* kísérleteivel együtt — azt jelzi, ami a további lépést jelentheti számára: a költészetben a fölös, magamutogató, önmaguk zajongásában tetszelgő indulatok egyre inkább értéküket és értelmüket veszítik, mert az egyetlen járható utat hovatovább az értelem indulatában fedezi fel a költő.

Mózes Attila

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

SCHRIFTSTELLER DER DDR. Meyers Taschenlexikon

Mintegy 700 író, csaknem ugyanannyi lapon, mutat be az NDK íróinak lexikona, amelyben a bevezető szerint „nem a kritikai értékelés, nem az összefüggések és fejlődési lehetőségek bemutatása, hanem az adott helyzet rögzítése volt a cél”. A hasznos kézikönyv szerkesztői a korszerűség igényeinek igyekeznek eleget tenni, amikor a szűk „szépirodalom-központúság” helyett a szélesebb értelemben felfogott irodalomnak, illetve képviselőinek is bő helyet biztosítanak. Erről olvassuk ugyancsak a bevezetőben:

„A lexikon szerkesztőinek véleménye szerint nemcsak irodalmi művek alkotóiról kell tájékoztatni, hanem írásaikat közlő tudósokról is, akik — szakmai feladataikon túlmenően — szerzői minőségükben tudományterületüket képviselik az olvasóközönség előtt, vagy pedig kritikusokként az eredeti irodalomra reagálnak. [...] Hogy itt az irodalomtudósoké, különösen a germanistáké az elsőség, az a lexikon tárgyából következik. Csupán az írók és az irodalom marxi-lenini értelmezését előmozdító kritikusok együttműködéséből jön létre az az alkotó együtt- és szemben-lét, amely megadja az irodalmi tudatnak az objektív minőség szükséges mértékét. A különböző, egymást kiegészítő feladatok és tevékenységek prizmáján át ismerhetők fel a minőségileg új és széles körű szocialista művelődési tevékenység körvonalai.”

Örömmel fedezzük fel az NDK irodalmának „új hullámát” képviselő olyan szerzők nevét, mint Jurek Becker, Volker Braun, Peter Hacks, Hermann Kant, Sarah Kirsch, Günter Kunert, Reiner Kunze, Ulrich Plenzdorf, Christa Wolf és mások. A klasszikus és mai magyar irodalom, valamint a romániai magyar irodalom tolmácsolóinak sorában pedig ismert és kevésbé ismert nevekkel (Csongár Almos, Heinz Kahlau, Hans Skirecki, Ita Szent-Iványi, Vera Thies) is találkozunk. (VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1975.)

R. J.

FÜLEP LAJOS: MŰVÉSZET ÉS VILÁGNÉZET

Ötven év (1920—1970) művészettörténeti, filozófiai, irodalom- és művelődéstörténeti írásából nyújt válogatást a Timár Árpád gondozta kötet. Fülep Lajos azonban már a század elején a modern magyar közgondolkodás és művészet számottevő egyénisége: 1906-tól Ady barátja (egyik legelső méltatója), Lukács György 1910-ben Fülep gondolkodásának erejét és biztonságát dicséri; napjainkban Tőkei Ferenc így jellemzi a század e viszonylag kevésbé ismert nagy életművét: „Fülep Lajos nem írt összefoglalást, s paradox módon alighanem éppen így marad meg életműve frissnek, ösztönzőnek. Minden sora a nagy egészekben való gondolkodásra nevel ma is, a tudományos módszeresség és igényesség nevelő példája marad minden időkben.“

Ady éjszakái és éjszakája című emlékezéséből idézünk, amely az egész pályáivet átfogja; maga az élmény a századelő világát villantja fel, a lejegyzés éve 1969. Íme, a személyes tanúságtétel és értelmezése:

„Nem az ivás, dorbézolás ismert sablonja, mechanikus egyformasága jellemezte az éjszakákat, ellenkezőleg, egy nagy kedélynek mintegy a lélegzése, állapotai szerint váltakoztak. De nem is ötletszerűség, összevisszaság rögtönzéseit voltak. Szerkezetük, sorrendjük, rítusuk, dramatikájuk volt, meg voltak komponálva az expozíciótól a peripetia át a végkifejletig és exeuntig. Meg voltak komponálva, mint egy mű, és némelyik után látszott, Ady úgy is érzi, hogy művet formált meg, alkotott. Olykor a fenyegető robbanást, a botrányos felé forduló tombolás feszülését egy hirtelen gesztussal, ihletett indítvánnyal a kitörés irányából eltérítette, lecsillapította, mint Poseidon a tengert. Egy személyben alkotó és uralkodó fejedelmként vonult kíséretével átlag óránként egyik lokálból a másikba reggelig — közben írók, költők, mindenféle noctambule-ök találtattak a lokálokban, velük Ady társasága hol összelepedett, hol nem, de akkor is, ha nem, integettek, kiáltoztak egymásnak, mert Adyt mindenütt mindenki ismerte [...]. Aztán nagyobb részük ugyanolyan észrevétlenül, ahogy jött, el is tűnt — nem akarták Ady urat zavarni, nem tolakodtak, tisztelték, nem fraternizáltak vele; ők is tudták, hogy Ady úr különleges nagy valaki, nem olyan, mint más. Ady viszont sohase keveselt, kicsinyelt, fumigált, utasított el senkit, egyformán kedves volt mindenkinek, az ő birodalmában megvalósult az egyenlőség, mindenkinek volt egy-egy kedveskedő, jó szava, mert mindenkinek tudta valamilyen bánatát, örömet. Tetszett neki ez az uralkodói szerep, kétségtelen, hiszen nem magától lett, azaz részben magától, ti. az emberek spontán indulatából, részben azonban Ady akaratából. Ő úgy tudta, őt minden megilleti, a fejedelmi rang is; nem is csak itt, ezektől, hanem mindenkitől, a hatalmasokon kezdve; de ha csak ezek adják meg neki, legyen! Tudta, persze, mit jelent ez a fejedelemség, mennyit ér. Ő nem volt balekja a szerepének. Ady minden volt, csak naiv nem. Ezt a szerepét akarta is, ironizálta is. Jól tudta, milyen silány pótlék. De ha neki ebben az országban ez dukál, ám lássa az ország!“

És néhány passzussal tovább: „Amit Ady egzisztenciális szorongásáról említettem, nem interpretáció, ő maga nemegyszer megfogalmazta. Alaptalan volt, üldözöttségi mánia volt? De hiszen kis híján haláláig mindent elkövettek az elpusztítására. Ady eredendően nagyon egyensúlyozott lelkiség volt, a legegyensúlyozottabb, amit valaha láttam; egyensúlyozott persze a benne meglevő sok elmentét feszültségében. De ezt ő se bírta. Életének ezt a motívumát nem tudom eléggé hangsúlyozni. Nélküle Ady életmódja, tudatos önpusztítása teljességgel érthetetlen. A »lássuk őristen, mire megyünk ketten« indulata hajtotta. Innenfelől kell megérteni éjszakáit is. Egyedül bennük volt otthon, biztonságban — még ha bennük is megjelent olykor a rém. Én is csak utóbb értettem meg, akkor még csak valami méltatlan, szükségtelen taktikázást, alakoskodást láttam benne, és az említett esetekben és hasonlóknak jól összehangolt, összeemelegedett együttlétünk kívülről jövő bosszantó megtámadása ellen lázadoztam.“ (*Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1976.*)

K. L.

ELLEN KEY: A GYERMEK ÉVSZÁZADA

A századforduló évében, 1900-ban jelent meg a neves svéd pedagógus és közíró világviszzhangot keltett könyve, s ha ma újabb s újabb kiadásai jelennek meg, a feléledt figyelem nemcsak a pedagógiai szakirodalom egyik klasszikus forrásmunkájának szól, annak, amelytől századunk reformpedagógiai irányzatát, az ún. pszichológiai nevelést eredeztetik. Key összegező szemlélete Rousseau-tól

Spencerig és Nietzscheig, Proudhon utópista szocialismusáig, valamint kora genetikai megfigyeléséig — nem elemeiben bizonyult időtállóknak, hanem abban, ami benne a legeredetibb, a legszemélyesebb hozzájárulás a nevelés mindenkori legizgalmasabb feladatahoz: a gyermek személyisége megértéséhez. Ebből a megértésből Ellen Key számára a gyermek emberi jogainak elismerése, személyisége tiszteltetben tartása pedagógiai alapelvként következik: egy egészségesebb és igazságosabb társadalom jövőjének előfeltétele. A *gyermek évszázada* a neveléstani gondolkodás legnemesebb, leghumánusabb gondolataiból meríti frissességét; azok a felismerések és követelmények amelyekben a magunk gondjaira, megfigyeléseire, felelősségére ismerünk — nem csupán a szerző érdemének köszönhetik időszerűségüket.

„Mély belátás van Mme. Staël szavaiban: csak az tudja a gyermeket tanítani, aki játszani is tud vele. A gyermek nevelésének első feltétele, hogy magunk is hasonlóvá váljunk a gyermekhez. Ez azonban nem valami megjátszott gyermekiességet, leereszkedő csacsogást jelent, amelyen a gyermek azonnal keresztül-lát, és amelyet mélységesen megvet. Azt jelenti, hogy éppen olyan teljesen és egyszerűen meghatódunk a gyermektől, mint ahogyan ő maga is meghatódik a létezésből; a gyermekkel úgy kell bánni, mint aki valóban egyenlő velünk, vagyis ugyanazt a tartózkodást, ugyanazt a finom érzést és bizalmat kell iránta tanúsítanunk, mint a felnőttek iránt. A gyermeket nem azzal kell befolyásolnunk, hogy azt követeljük tőle, amivé mi magunk szeretnénk, hogy váljék, hanem azzal kell rá hatást gyakorolnunk, amik mi magunk vagyunk. [...]

A mai nevelés legnagyobb bűne, hogy a gyermeket nem hagyják békében. A jövőbeni nevelés célja az lesz, hogy egy olyan, külső és belső értelemben szép világot hozzon létre, amelyben a gyermek növekedhet. Ebben az új világban majd hagyni kell, hogy a gyermek mindaddig szabadon mozogjon, amíg csak mások jogának megrendíthetetlen határaiba nem ütközik. A felnőttek majd csak akkor nyerhetnek mélyebb betekintést a gyermeki lélekbe, ebbe a ma még majdnem teljesen elzárt birodalomba. A gyermek ma természetes önfenntartási ösztöne hatására elzárja bensejét az elől a nevelő elől, aki tapintatlan kérdéseket tesz fel neki, pl. azt kérdezi, hogy mire gondol. Ez olyan kérdés, amelyre csaknem mindig valótlansággal válaszol. Elzárkózik az elől a nevelő elől is, aki gondolatait vagy hajlamait ócsárolja vagy felhánytorgatja, aki leggyengédebb érzelmeit elárulja, vagy neveltségessé teszi, aki idegenek előtt feltárja hibáit, vagy dicseri jó tulajdonságait, esetleg a gyermeknek egy őszinte órában tett bizalmas vallomását más alkalommal szemrehányásaihoz használja fel! Az a tétel, amely szerint egyetlen emberi lény sem képes a másikat megérteni, legfeljebb csak elviselni, elsősorban a gyermekek és szülők egymáshoz való belső viszonyára érvényes, mert ebből jóformán mindig hiányzik a szeretet legmélyebb sajátossága, a megértés.

A szülők pl. nem látják be, hogy a békére az egész élet folyamán nincs nagyobb szükség, mint a gyermekkorban. A gyermeknek minden külső mozgékony-sága ellenére belső békére van szüksége. A gyermeknek a maga végtelen világában kell eligazodnia, ezt kell meghódítania, ebbe kell magát belealmodnia. De mit tapasztal? Egész nap akadályozzák, közbeszólnak, rendreutasítják. Mindig abba kell hagynia valamit, valami mást kell tennie, valami mást kell találnia, valami mást kell akarnia, mint amit tesz, talál vagy akar; mindig más irányba kényszerítik, mint ahová az értelme mutat. És mindezt gyakran csak pusztán gyengédségből, óvatosságból, arra irányuló buzgóságból, hogy irányítsák, hogy tanácsot adjanak, segítsenek neki, hogy a kis emberanyagot a modellsorozat tökéletes példányává, mintagyermekké faragják és csiszolják. [...]

A nevelő a gyermeket egy csapásra kész és tökéletes emberré kívánja tenni; olyan rendet, önuralmat, kötelességtudást, becsületességet kényszerít rá, amelyről azután a felnőttek megdöbbenő gyorsasággal leszoknak! Ha a gyermek hibáiról van szó — akár otthon, akár az iskolában —, még a kákán is csomót keresnek. Ugyanakkor nap mint nap arra kényszerítik a gyermeket, hogy eltűrje a felnőttek hibáit. [...]

Az ember csak azáltal válhat fokozatosan, lassanként gyermekeinek többé-kevésbé jó társaságává, ha önmagát is szakadatlanul fejleszti, ha állandó kölcsönhatásban marad korának legjobbjaival!" (*Tankönyvkiadó. Budapest, 1976.*)

Sz. J.